

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

TANZİMAT DÖNEMİ VE SANAYİLEŞME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Ebru GÖÇ
028231107

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Vedat BİLGİN

Ankara-2010

ONAY

EBRU GÖÇ tarafından hazırlanan TANZİMAT DÖNEMİ ve SANAYİLEŞME başlıklı bu çalışma, 24.07.2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI SOSYOLOJİ BİLİM DALI'nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

BAŞKAN

PROF. DR. VEDAT BİLGİN

ÜYE

DOÇ.DR. SUNA BAŞAK

ÜYE

YARD. DOÇ. DR. ERDİNÇ YAZICI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	v
TABLolar	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİ DEVRİMİ

1.1. BATIDA SANAYİYE İLK ADIMLAR	3
1.2. SANAYİLEŞMENİN TANIMI VE SANAYİ DEVRİMİ	4

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİ DEVRİMİNE ADAPTASYON SÜRECİ

2.1. SANAYİ DEVRİMİ VE HASTA ADAM	8
2.2. OSMANLI'NIN SANAYİLEŞME SÜRECİNDE YAŞADIĞI PROBLEMLER	13
2.3. DİĞER PROBLEMLER	14

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AÇIK EKONOMİYE GEÇİŞ - 1838 BALTALIMANI TİCARET ANTLAŞMASI

3.1. ANTLAŞMAYI HAZIRLAYAN ŞARTLAR	17
3.1.1. Mehmet Ali Paşa İsyanı	17
3.1.2. İngiliz Siyaseti	19
3.2. ANTLAŞMANIN HÜKÜMLERİ	21
3.3. ANTLAŞMANIN SONUÇLARI	23

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YENİ BİR BAŞLANGIÇ DENEMESİ: TANZİMAT DÖNEMİ

4.1. GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU	37
4.1.1. Fermanın Hazırlanış Amacı.....	38
4.1.2. Tanzimat Fermanı'nın Hükümleri ve Yeni Düzenlemeler	42
4.1.2.1. İdari Alanda Yenilikler.....	44
4.1.2.2. Hukuk Alanında Yenilikler.....	47
4.1.2.3. Eğitim Alanında Yenilikler.....	49
4.1.2.4. Mali Alanda Yenilikler	52
4.1.3. Tanzimat Bürokrasisi.....	55
4.1.4. Fermanın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler.....	59
4.1.4.1. Halkın Tepkisi.....	59
4.1.4.2. Batılı Devletlerin Tepkisi.....	64
4.1.5. Tanzimat Reformları Hakkında Genel Değerlendirme.....	65

BEŞİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ ve SANAYİLEŞME

5.1. OSMANLI'NIN İKTİSADİ POLİTİKALARININ DAYANDIĞI TEMEL İLKELER	70
5.2. OSMANLI DEVLETİNİN GELENEKSEL ÜRETİM USULLERİ	76
5.3. 19. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI SANAYİNİN DURUMU	84
5.4. TANZİMAT DÖNEMİ SANAYİLEŞME ÇABALARI.....	87
5.5. TANZİMAT DÖNEMİNDE KURULAN FABRİKALAR.....	88
5.5.1. Feshane	90
5.5.2. İzmit Çuha Fabrikası	93
5.5.3. Bakırköy Basmahanesi.....	94
5.5.4. Veliefendi Basma Fabrikası.....	95
5.5.5. Hereke Kumaş Fabrikası.....	96
5.5.6. Diğer Fabrikalar.....	97
5.5.7. Hususi Fabrikalar.....	98
5.6. MALİYETLERİN AZALTILMASINA YÖNELİK GİRİŞİMLER	100

5.7. SANAYİLEŞME ATILIMININ AKİBETİ VE İFLAS.....	102
5.8. İFLASIN NEDENLERİ.....	108
5.9. TANZİMAT DÖNEMİNDE UYGULANAN İKTİSADİ POLİTİKALAR.....	112
5.10. ISLAH-I SANAYİ KOMİSYONU	114

ALTINCI BÖLÜM

TANZİMAT YENİLİKLERİNİN FATURASI

6.1. MALİ SIKINTILAR	117
6.2. DIŞ TİCARET AÇIKLARI	121
6.3. DIŞ BORÇLAR VE DUYUN-U UMUMİYE İDARESİ	127
6.3.1. Düyun-u Umumiye İdaresi.....	132
SONUÇ.....	135
KAYNAKÇA	139
TÜRKÇE ÖZET SAYFASI.....	143
İNGİLİZCE ÖZET SAYFASI	144

KISALTMALAR

a.g.e.	:	adı geçen eser
a.g.m.	:	adı geçen makale
a.g.t.	:	adı geçen tez
ev.	:	Çeviren
haz.	:	hazırlayanlar
s.	:	sayfa
yay.	:	yayın
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve diğerleri

TABLULAR

Tablo 1: İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin 1838 Ticaret Antlaşması'nın imza yılı olan 1838'de iktisadi bünyelerinin görünümü

Tablo 2: İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nın başlangıcında (1853) iktisadi bünyelerinin görünümü

Tablo 3: İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin 1863-1864 yıllarında iktisadi bünyelerinin görünümü

Tablo 4: İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin mali iflasın ilan edildiği 1875 yılında iktisadi bünyelerinin görünümü

Tablo 5: İngiltere - Osmanlı İhracatı

Tablo 6: Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye İhracatı (1825-1875)

Tablo 7: Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den İthalatı (1825-1875)

Tablo 8: Mal gruplarına göre başlıca ithal mallarının toplam ithalat içindeki payı (%)

Tablo 9: Osmanlı Dış Ticaretinin Büyüme Hızları

Tablo 10: Osmanlı İmparatorluğu'nun İhracatına İlişkin Tahminler (1840-1912)

Tablo 11: Anadolu'dan Yapılan Yıllık Mal İhracatına İlişkin Tahminler (1840-1912)

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın başlarında dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığından idari, askeri ve ekonomik alanlarda bir takım yenilikler yapma ihtiyacı duymaya başlamıştır.

Batıdaki üretim yapısının Osmanlı geleneksel üretim usullerine üstünlüğünün anlaşıldığı bu dönemde, pazar arayışı içerisine giren Batılı devletlerin sömürgesi haline gelmemek için bir takım tedbirler alınmış ise de, çeşitli sebeplerle başarılı olunamamış, Osmanlı Devleti yarı sömürge haline gelmiş ve en önemli üretim faaliyetlerinden biri olan dokumacılık başta olmak üzere üretimi gerilemeye başlamıştır.

Döneme ilişkin bilgi ve belgelere dayanılarak, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla başlayıp, Tanzimat ve Islahat hareketleriyle devam eden süreçte, Osmanlı Devleti'nin mali yapısı, üretim düzeyi, sosyolojik durumu ve döneme ait yenilik hareketlerinin başarısızlık nedenlerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Çalışma sürecinde elde edilen veriler değerlendirilerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüm noktası olarak değerlendirilen Tanzimat döneminin Osmanlı'nın sanayileşme sürecini olumsuz etkilediği, bu dönemde özellikle de Batılı devletlere tanınan imtiyazlarla rekabet edemez duruma düşen yerli üretimin gerileme süreci ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın metodolojisi hakkında açıklama yapacak olursak, Osmanlı Sanayileşmesi ile ilgili kaynakların bolluğu karşısında tasnif yoluna gidilmiş, Osmanlı'nın geleneksel üretim usulleri ve iktisadi politikalarını belirleyen temel ilkeler üzerinde durulduktan sonra inceleme dönemimiz olan Tanzimat dönemine ilişkin sanayileşme çabalarına dair hazırlanmış kaynaklar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yöntem konuyu çok fazla dağıtmamak ve işin özünden çok fazla uzaklaşmamak için seçilmiştir.

Böyle bir tez konusu seçmemde ve çalışmalarım esnasında bana yardımcı olan ve tez çalışmalarım boyunca değerli katkılarıyla beni yönlendiren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Vedat Bilgin'e teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

Halk desteğinden yoksun, plansız ve programsız başlayan Tanzimat dönemi sanayileşme hareketlerini uygulamaya koymak üzere yeterli bilgi birikimi ile nitelikli eleman ve girişimci bulunamamıştır. Avrupa'dan ithal edilen makinelerle, yine bu makineleri kullanmak üzere Avrupa'dan yüksek ücretlerle getirilen teknik eleman ve işçilerle üretim yapılmaya başlanmış, buna, Batılı devletlere ticaret antlaşmalarıyla sağlanan bazı imtiyazlar da eklenince, Osmanlı üreticileri Avrupalı tüccarlarla rekabet edemez duruma düşmüş ve mevcut sanayi yok olma aşamasına gelmiştir.

Osmanlı tarihinin kırılma noktası olarak da değerlendirebileceğimiz Tanzimat dönemini konu alan bu tezde ana tema, ilgili dönemin sanayileşme sürecini olumsuz etkileyen faktörler olmakla birlikte, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı ile başlayan sürece ilişkin şartlar, sosyal, ekonomik ve kültürel yapı ile o dönemde sarayın karşısında yeni bir güç olarak beliren bürokrasi irdelenmeksizin sanayileşme aşaması açıklanamayacağından, tezimizde belli başlı altı konu üzerinde durulmuştur.

İlk olarak, merkantilist düşünceye paralel olarak Batı'da sağlanan sermaye birikimi ile 18. yüzyılda İngiltere'de başlayıp, tüm dünyaya yayılan, seri üretime geçiş ve yeni sınıfların doğmasına neden olan sanayi devrimi, Batı'da sanayi devrimini hazırlayan şartlar, makineleşmeye ilk adımlar ve sömürgecilik anlayışının uygulamaya konuluşu üzerinde durulacaktır. Buna paralel olarak ikinci bölümde Osmanlı'nın sanayi devrimi ile tanışması, ilk tepkiler, makineleşmeye geçişte yaşadığı siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlar ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde, Osmanlı Devleti'nin pazarlarını dış ticarete açan, ancak, bağımsız bir dış ticaret politikası belirleyebilme seçeneğini ortadan kaldıran 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ele alınacaktır. Antlaşmayı hazırlayan koşullar, antlaşmanın maddeleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı ve üretim sürecine etkileri ele alınacaktır.

Ele alacağımız dördüncü husus, 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edilmesiyle başlayan Tanzimat Dönemi, bu dönemde

yapılan idari, mali, hukuki düzenlemeler ile söz konusu düzenlemelere karşı oluşan sosyal tepkilerdir.

Beşinci bölümde, Osmanlı'nın iktisadi dünya görüşünün temelleri ve buna paralel olarak oluşan geleneksel üretim usulleri irdelendikten sonra, tezimizin esas konusu olan sanayileşme süreci üzerinde durularak, bu döneme ait üretim yapısı ve düzeyi, fabrikalaşma süreci, uygulanan iktisadi politikalar ile Osmanlı sanayinin gerilemesi hususları incelenecektir

Altıncı ve son bölümümüzde ise, Tanzimat döneminde yapılan yeniliklerin bedeli olarak ortaya çıkan mali sıkıntılar, dış ticaret ve bütçe açıkları ile dış borçlar ve Duyun-u Umumiye İdaresi üzerinde durulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SANAYİ DEVRİMİ

Osmanlı Devleti'nin sanayi devrimine adaptasyon sürecini incelemeden önce, Batı'daki sürecin gelişimine göz atmamız gerekecektir. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin adaptasyon sürecinde yaşadığı zorlukları anlamamız daha kolay olacaktır.

1.1.BATI'DA SANAYİYE İLK ADIMLAR

Batı'da 17. yüzyıldan itibaren özellikle de fikir bazında oluşagelen değişimler, gerek siyasi düzeyde, gerekse ekonomik olarak halkın refah seviyesini arttırmıştı. Bu bağlamda skolâstik düşüncüyü parantez içine almayı başarabilen Batı yönünü farklı bir rotaya çevirmişti. Hal böyle olunca, zaten yeterli fikir ve sermaye birikimine sahip olan Batı yeni mucizeler yaratmakta gecikmedi.

Batı'nın manifaktür üretimine dönüşümünde tarımcı ve ihracat ağırlıklı prensiplere sahip fizyokratik düşüncenin önemli etkisi olmuştur. Avrupa'da 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süregelen tarımcı düşünce bir anlamda sanayi devrimine giden yolu açmıştır. Fizyokratlar, kırsal kesimi dayanak alarak, özel mülkiyetin gerekliliğini ve devlet müdahalesinin sınırlandırılmasını talep ederek ideolojik anlamda sanayi devrimine katkıda bulunmuşlardır.¹

Françoise Quesnay'a göre ticaret ve tarım ayrılmaz bir bütün oluştururlar ve oluşan ürünün fazlasının ihraç edilmesi gerekmektedir. Ancak bunu destekleyecek tek şart, krallık vergilerinin indirilmesinden geçer. Buna göre Batı'daki Fizyokrat düşünceye göre bile, yeni oluşan makineleşmiş

---

¹ Tanju Sarı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikalarının Oluşum ve Gelişimi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, 2006, s.14.

toplum için gerekli olan sermaye birikimini esas alan, devlet müdahalesini engel olarak gören bir tavır vardır. Sanayi devrimine giden yolda tarımsal üretimi destekleyen bu düşünce tarzı bilinçli ya da bilinçsiz olarak liberal düşünce sistemini geliştirerek endüstriyel devrimin geçiş halkasını oluşturmuştur. Dolayısıyla makineleşmeye geçişinin temelinde tarımsal toplum yapısının bulunması Batı devletleri için sorun oluşturmamıştır. Şüphesiz kapitalist dünya anlayışının bu toplumlarda çok önceden yer ettiği ve tarımsal yapıdan makineleşmiş yapıya geçişi kolaylaştırdığı söylenebilir.²

Şevket Pamuk'a göre, Osmanlılar da merkantilist düşünce ve uygulamalardan habersiz değillerdi. Örneğin, 18. yüzyılın başlarında Naima, merkantilist uygulamaları savunarak, eğer Müslümanlar ithal malları yerine yerli ürünleri satın alırlarsa, akçe ve diğer sikkelerin Osmanlı ülkesinde kalacağını söylemekteydi. Ancak, merkantilist düşüncenin Osmanlı ülkesinde kök salmamasının en önemli nedeni, Osmanlı'nın iktisadi uygulamalarının her şeyden önce merkezi bürokrasinin önceliklerini yansıtmasıdır. Avrupa'da merkantilist düşüncelerin ve uygulamaların gelişmesinde öncü rol oynayan tüccar ve üreticilerin Osmanlı iktisadi düşüncesinde etkileri olmamıştır. Osmanlı toplumunda ve siyasetinde merkez dışındaki kesimlerin ağırlığının arttığı 17. ve 18. yüzyıllarda bile, iktisadi düşünceye ve uygulamalara bürokrasinin öncelikleri egemen olmaya devam etmiştir. Sadece, taşrada yerel olarak güçlü olan kesimler, yerel yöneticilerin uygulamaları üzerinde etkili olabilmişlerdir.³

1.2. SANAYİLEŞMENİN TANIMI VE SANAYİ DEVRİMİ

Sanayi, hammaddeden mamul madde meydana getirmek için yapılan faaliyetler ve kullanılan araçlar olarak tanımlanabilir. Geniş anlamda sanayi kâr sağlayıcı her türlü mal ve hizmet üretimini ifade eder. Sanayinin

---

² Sarı, a.g.t., s.15.

³ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s.30.

tanımından sonra sanayileşme ve sanayileşmenin oluşum aşamalarına göz atmamız yerinde olacaktır.

Batı toplumu makineleşme ile seri üretime geçerek ticaret hacmini ve dolayısıyla da sermaye birikimini arttırdı. Refah seviyesinin artışı sosyal, kültürel ve eğitim alanlarına da yansdı.

Şevket Pamuk'a göre, sanayileşme 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de ortaya çıkmıştır. 15 ve 16. yüzyıllarda oluşan fikri ve maddi değişikliklerin etkisiyle başta ticaret olmak üzere, çeşitli ekonomik faaliyetlerin ve düşüncenin çok yönlü ve büyük ölçüde bir değişmeye ve gelişmeye konu olması, sınaî faaliyetlerin de kaçınılmaz bir sonuç olarak pek kısa bir süre içerisinde hızlı bir gelişme göstermesine neden olmuştur. Özellikle her geçen gün biraz daha gelişen sömürge ticareti el emeğinin yerine makine kullanmak ihtiyacını doğurmuştur. Sanayi devrimi, önce İngiltere sonra da Batı Avrupa ekonomilerini, mamul mallarda ucuz ve kitlesel üreticiler durumuna getirdi. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, önde gelen Avrupa ülkeleri, bir yandan mamul malları için pazarlar bulmaya, diğer yandan da bol ve ucuz gıda ve hammadde kaynakları sağlamaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla, tarımsal mallarda uzmanlaşan çevre ülkelerinin dünya ekonomisine katılmalarının ilk aşamasında, ticaret hacminde o güne dek görülmemiş bir genişleme ve ticaret bileşiminde de önemli bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Yüzyılın daha sonraki dönemlerinde deniz ulaştırmacılığında gerçekleşen teknolojik devrim, ticaretteki bu eğilimlerin daha da hızlanmasına yol açmıştır.⁴

Tarihin en önemli olaylarından biri olan sanayi inkılabı ortaçağın sonlarından itibaren Batı'daki gelişmelerin bir neticesi, genel bir ifadeyle ilmi alandaki gelişmelerin tatbik edilmesidir. Avrupa'nın çehresini değiştiren bu olay İngiltere'de başladı ve gelişti. Dünya ekonomisi de İngiliz ekonomisi üzerinde teşekkül etti. Dolayısıyla, İngiltere kısa bir süre de olsa hiçbir ülkenin erişemeyeceği büyük bir ekonomik ve siyasi güce sahip oldu. Başka bir deyişle, İngiltere bu dönemde dünyanın en güçlü üreticisi, en büyük

⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913**, 3. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s.3.

ihracat ve ithalatçısı yegâne yatırımcısı ve rakipsiz taşımacısı durumuna yükseldi. Sanayi inkılâbıyla birlikte İngiltere başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinde liberal düşüncenin teşekkül etmeye başladığı, milliyetçi monarşilerin kurularak merkantilist bir politika takip ettikleri görülmektedir. İzlener merkantilist siyasetin bir neticesi olarak, Ortaçağın küçük pazarlarının yerini büyük pazarlar almış, kurulan büyük ve modern orduların ihtiyacını karşılamak üzere savaş sanayi teşekkül etmiş ve ticari hayata bir takım yenilikler getirilmiştir. Bu cümleden olarak, üretim ve ihracat teşvik edilerek yeni pazarlar aranmış hammadde ihracatına ve mamul mal girdisine bir takım tahditler konulmuş ve büyük ticaret kumpanyaları kurulmuştur. Sanayi inkılâbının başladığı ilk ülke olan İngiltere 'de 1760 yılında James Watt buhar makinesini icat etti. Böylece sanayide önemli bir gelişme olarak insan gücü yerine makine kaim oldu. Bunu yine İngiltere'de 1777'de Hargrave'in iplik bükme makinesi ve 1786'da da Cartwright'in dokuma makinesini insanlığın hizmetine sokmaları takip etti. Bu yeni buluşlar sayesinde tekstil üretiminde büyük artışlar oldu. Nitekim İngiltere'nin 1782 yılında 11.280 ton olan ham ipek ithalatı, 1820 yılında %1200 artışla 144.818 tona ulaşmıştır. Bu artış daha sonraki yıllarda da devam ederek 1860'lı yılların başında 5.000.000 ton olmuştur.⁵

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de patlayan sanayi devrimi, iktisatçı-düşünür J. Schumpeter'in yeni teknolojik keşiflerin yarattığı etkiler bağlamında söylediği gerçeği doğruluyor, "yaratıcı yıkıcılık" yapıyordu. Gelişen sanayi kapitalizmi yeni mallar ile hizmetler, yeni üretim ilişkileri ve yaşama biçimlerini yaratırken, eskileri de yıkıp ortadan kaldırıyor. Ne var ki, bunu sadece kendi topraklarında değil tüm dünyada gerçekleştirebilmek için İngiltere'nin politik ilişkilerini kullanıyor, var olan güçsüz devletleri nüfuz alanına alıyor ya da yıkıp sömürgeleştiriyor ve "öldürücü yıkıcılık" yüzünü de gösteriyordu. Sanayi kapitalizmi Kıta Avrupa'sına yayılırken bu yıkım eylemi kervanına yeni yükselen diğer devletler de katıldılar. Önce Fransa ve İngiltere'yi izleyerek Almanya ve ABD gibi güçlü devletler kendi topraklarında

⁵ Rifat Önsöy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s.10-11.

yeniden yapılanmayı sağlayacak oluşumları yarattılar. Bunu gerçekleştirirken diğer pazarları kendi mallarına ve hizmetlerine açarak kitlesel üretimin maliyeti düşürücü etkilerinden yararlandılar; bunun diğer yüzüyse ucuz hammadde kaynaklarını denizaşırı topraklarda yaratmaktı. Daha sonraki evrede sermaye için güvenli yatırım-plasman alanları bulma dürtüsü devreye girdi; çünkü kendi topraklarındaki sermaye getirisi düşerken geniş toprakları kapsayan güçsüz ülkelerde inanılmaz kârlar sağlamak mümkündü. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için eski yapıların bazen savaşılarak, bazen de daha barışçı baskılarla ele geçirilmesi gerekiyordu.⁶

Sanayi devrimi ile Avrupa'da yepyeni bir dönem başladı. Üretim maliyetleri düştü, kâr arttı, tüketimin bileşenleri değişti. Avrupa insanı tüketim canavarı olma yolunda hızla ilerledi. Bu durum, Avrupalı sermayedarları yeni hammadde kaynakları aramaya yönlendirdi. Böylece, günümüzde "Demokrasi Götürme" olarak isimlendirilen ama aslında güçsüz olanı sömürme, dünya ekonomisinin yularını elinde tutma savaşı olan emperyalist anlayışın tohumları o dönemde atılmaya başlandı. Avrupalı devletler birbirleriyle yeni kaynaklar ve pazarlar için rekabet ederlerken, "Filler savaşı, çimenler ezilir." misali, gelişmesini tamamlayamamış çevresel ülkelerin insanları savaş ve ölümle baş başa, kendi kaderlerine terk edilmişlerdi.

---

⁶ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 19. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 1. baskı, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1999, s.28- 29.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİ DEVRİMİNE ADAPTASYON SÜRECİ

2.1. SANAYİ DEVRİMİ VE HASTA ADAM

Batı'da sanayi devrimi ile seri üretim ve fiyat düşüşleri devam ederken, Osmanlı Devleti bu gelişmeleri takip edemedi. Hal böyle olunca, yerel zanaatlar Avrupa'dan ithal edilen mallarla rekabet edemeyecek duruma düştü ve ilerleyen süreçte birçoğu yok olup gitti.

16. yüzyılın sonlarında İmparatorluk yeni toprak kazanımının sonuna gelmiş ve bu yoldan sağlanan gelirler kesilmiştir. Bununla eşanlı olarak dünya ticareti Akdeniz limanlarının dışına kaymıştır. Altın ve gümüş miktarının, Yeni Dünya'nın sunumu sonucu artması para-fiyat dengesini sarsmıştır. Bu sırada İngiltere'de başlayan yeni üretim biçimi ve teknolojik gelişme karşısında Osmanlı'nın pazarını yabancı sınaî ürünlere, dışa açması var olan sanayiye yıkıma sürüklemiştir. Neredeyse süreklilik kazanan savaşlar merkezi yönetimin elinde toplanan tarımsal artığın yeniden üretime dönüşmesine olanak vermemektedir. Ayrıca, Osmanlı'da bu dönüşümü sağlayacak yeni örgütlenme süreci ortaya çıkmamakta, değişik etnik gruplardan oluşan toplumsal yapı bu alanda ekonomik iş bölümüne dayanmaktadır. Tarımsal üretimde Türkler, sanayi ve hizmetlerde azınlık ve yabancılar egemendir, çoğunluktadır. İmparatorluğun değişik etnik grupları siyasal ve ekonomik bağımsızlık peşindedir ve bu girişimler dönemin büyük devletlerince açıktan desteklenmektedir. Osmanlı, varlığını sürdürebilmek için, sermaye birikimi için değil, sürekli savaşmak durumundadır. Sonuçta bu savaşları kazansa da kaybetse de, kaybetmektedir.¹

Sanayi devrimi sonrasında Avrupa'da ve dünyada yeni siyasal, askeri ve iktisadi dengeler ortaya çıktı. 1820'lere gelindiğinde İngiltere sanayileşme

---

¹ Yakup Kepenek, *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*, 2. baskı, Ankara, Teori Yayınları, 1986, s.1-2.

bakımından epey yol almış ve Napolyon Savaşları sonunda Fransa'yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz kalmıştı. Rekabetsiz bir ortamda gelişen İngiliz ihracatı karşısında sanayi devrimini geçirmekte biraz geciken Kıta Avrupa'sı, Fransız İhtilâli ve Napolyon Savaşları'ndan sonra yerli sanayinin gelişmesi için derhal koruma tedbirleri aldı ve kendi yerli sanayileri için zararlı olabilecek İngiliz sanayi mamullerine karşı yüksek gümrük duvarları getirdi. Avrupa pazarları kapanınca 19. yüzyıl başlarında İngiliz sanayicisi ve tüccarının istediği ve İngiltere'nin devlet politikası haline gelen unsur, İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi için "dış pazar" bulmak oldu. Yerli sanayileri yeterince güçlendikten sonra, sanayileşmelerini tamamlayan diğer Avrupa devletleri de İngiltere'yi izledi. Böylece, Avrupa'da gıda ve hammadde kaynakları ile mamul mallarına pazarlar arayan sanayileşmiş ekonomilerin ortaya çıktığı bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci başladı.²

Sanayileşme süreci devam ederken, Batılı devletlerin, Avrupa'nın içine kadar uzanan ve üç kıtayı kapsayan geniş toprakları, kapitülasyonlarla zaten delik deşik olmuş ortaçağ artığı ekonomisiyle Osmanlı'yı göz ardı etmesi söz konusu olamazdı. Değil sanayi kapitalizmi merkantil kapitalizmi dahi sermaye birikimi aracına dönüştürememiş ve başına buyruk olmuş ayanların yarattığı siyasal çalkantılar içinde yaşayan, cehalet içinde yüzdüğü için eski silah üstünlüğünü yitirip milliyetçi akımların etkisinde parçalanma sürecine giden Osmanlı kolay ve büyük bir lokmaydı. Önce Fransa ve İngiltere, ardından Almanya bu kolay lokmayı parselleme sürecine girerken, Rusya Çarlığı gündemin en değişmeyen askeri gücü olarak hep sahnede kaldı. Teknoloji devriminin yapıcı etkileri Osmanlı topraklarına girmezken eski kurumların yıkım süreci başlatıldı. Yoğunlaşarak devam eden süreç siyasetten ekonomiye, hukuk düzeninden toplum düzenine giderek güçlenen kapitülasyonların etkisiyle bu yıkımı adım adım gerçekleştirdi. Yıkım dönemi 19. yüzyılı kat ederek Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek sürdü. Batı

---

² Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2005, s.43.

sermayesi yıkım sürecinde “başat etken” rolünü oynarken, değişimin yönünü belirleyici tohumları da atmaktan uzak kalmadı.³

Osmanlı İmparatorluğu, ekonomisini delik deşik eden kapitülasyonları başlangıçta bir takım siyasi güdülerle tanımıştı. Ancak, verilen tavizler zamanla bu niteliklerini kaybedince, sanayileşen ve yeni sömürgeler arayan Avrupalı devletler için Osmanlı Devleti kolay lokma haline geldi.

İngiliz tekstil sanayindeki hızlı gelişme İngiltere’yi yeni pazar ve hammadde kaynakları bulma gibi iki önemli mesele ile karşı karşıya getirmiştir. Sanayi inkılâbı’nın ilk yılları Napolyon Savaşları’na rastladığından fazla üretim kolayca pazar bulmuştur. Fakat savaşın sona ermesiyle birlikte İngiltere’de ekonomik bir buhran baş gösterdi. Zira tüketim mallarına olan talebin azalmasıyla stoklar arttı ve bazı işyerleri kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bu durumda yeni pazarlar bulmak gerekiyordu. Hâlbuki Avrupa devletleri kendi sanayilerini özellikle İngiliz mallarının rekabetinden koruyabilmek için bir takım tedbirler almışlardı. Bu nedenle, Fransa 1825 yılından itibaren bazı tekstil maddelerinin ülkeye girişini yasakladı. Osmanlı İmparatorluğu gibi bir tarım ülkesi olan Rusya’da aynı yolu takip ederek 1833’de çoğu tekstil mamulü olan 300’ü aşkın malı yasak emtia listesine aldı. Avrupa’da sıkışan İngiltere yeni pazarlar aramak durumunda kaldığında Osmanlı İmparatorluğu söz konusu oldu. Zira Avrupa devletleri yerli sanayilerini korumak amacıyla bir takım tedbirler alırken Osmanlı İmparatorluğu’nda eskiden beri uygulanmakta olan %3 gümrük resmi muhafaza edilmişti. Geniş bir alana yayılan Osmanlı İmparatorluğu Batı sanayinin ihtiyacı olan pamuk, yün, ipek, tiftik ve envai maden bakımından zengin kaynaklara sahipti. Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı mallarını tüketebilecek bir toplum bulunduğu gibi, Osmanlı sanayide Batı sanayi ile rekabet edecek güçte görünmüyordu. İngiliz tüccarlarını Osmanlı pazarlarına celbeden diğer bir faktör de, ulaşım idi. Osmanlı İmparatorluğu mesafe itibarıyla İngiltere’den uzak olmadıktan başka İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon, Samsun ve Beyrut gibi geniş hinterlanda sahip büyük merkezlere

---

³ Kazgan, a.g.e., s.29-30.

en ucuz ulaşım vasıtası olan deniz yolu ile kolayca ulaşmak mümkün olacaktı. Bu merkezler üzerinden 1850'li yılların sonlarına doğru inşasına başlanacak demiryolları ile Avrupa malları daha içerilere kadar taşınabilecek, Osmanlı hammaddeleri de aynı yoldan İngiltere ve diğer Batı ülkelerine ihraç edilebilecekti. Yine İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile yapacağı ticarete şeklen Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerden, özellikle ticarete yatkın olan Ermeni ve Rumlardan geniş ölçüde yararlanması hatta onları kendi hesabına çalıştırması mümkün olacaktı. Böylece İngiliz malları İmparatorluğun en ücre köşesine kadar götürüleceği gibi bu kişiler vasıtasıyla İngiliz sanayinin ihtiyacı olan hammaddeler ilk elden ucuz fiyatla satın alınabilecekti.⁴

Prof. Dr. Vedat Bilgin, 19. yüzyılda Batı'da sanayi devrimi patlak verirken Türkiye'nin ileri bir tarımsal imparatorluk yapısından, köylülüğün egemen olduğu geri bir toplumsal yapıya evrildiğini söyler ve Türkiye'de köylülüğün toplumsal yapısını analiz ederek toplumsal ilişkileri şu şekilde tasnif eder:

Birincisi, bürokratik imparatorluk geleneğinden gelen egemen statüler kendi konumlarını sürdürecek siyasi ve ekonomik⁵ araçları denetleme işlevlerini devam ettirme eğilimindedirler. Tarihi zemini kaybolmuş bu egemenlik yapısının geri bir toplumsal zeminde sürdürülmesi ciddi sorunlara yol açmaktadır. İkincisi, İmparatorluk klasik sisteminin çökmesiyle birlikte köylünün içerisinde ortaya çıkan farklılaşmalar, tarımsal verimliliği ve tarımsal üretimi modern şartlarda kapitalist üretim sürecine dönüştürecek iç dinamiğe sahip değildir. Bu bakımdan köylünün egemen olduğu tarımsal yapının iç dinamikleri bu yapıyı dönüştürecek nitelikten uzak, ancak bu yapıyı derinleştirerek sürdürebilecek düzeydedir. Üçüncüsü, köylüleşme süreci kent hayatını etkisizleştirdikçe, kentin geleneksel yapıdaki dinamikleri de çözülmeye uğramış, imparatorluğun klasik dönemi içerisindeki kent burjuvazisi 19. yüzyıldan itibaren ciddi bir farklılaşmaya uğramıştır. Bu farklılaşma iki boyutta gelişmektedir. Bunlardan ilki, İstanbul, İzmir gibi

⁴ Önsoy, a.g.e., s.12-13.

⁵ Vedat Bilgin, **Türkiye'de Değişimin Dinamikleri Köylülükten Çıkış Yolları**, 3.baskı, Ankara, Binyıl Yayınevi, 2010, s.38.

şehirlerde ticaret sermayesi yoluyla oluşan ve büyük çoğunluğu İngiltere, Fransa gibi dönemin güçlü ülkelerinin himayesine girmiş veya onlarla ilişkiler bağlamında gelişen kompradorizme kayan burjuvazi. Diğerleri ise, geleneksel üretim güçlerini kaybettikleri ve dünya ticaret yollarının yarattığı talebin etkisinden uzaklaştığı için ve özellikle de sanayileşen Batı'nın ihraç ettiği ürünler karşısında ayakta duramayan, yerli üretici zümrelerden oluşan burjuvazinin kapitalistleşme yerine "esnaflaşması" sürecidir. İmparatorluğun köylüleşmesi, Osmanlı'nın sonunu hazırlayan toplumsal ve ekonomik gelişmeleri ifade etmektedir.⁶

Sabri F. Ülgener'in Batı karşısında bir geride kalış olarak nitelendirdiği Osmanlı'nın Ortaçağ döneminin hayat anlayışı, "precapitalist" devirlerde mutad olduğu gibi, manasını ve hedefini henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşü etrafında sıralanmakta bulur. Maddeleşmemiş demekle şunu anlatmak istiyoruz: Gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyet şekillerini iktisadi düşünceden gayri saiklere göre ayarlanmış görmek isteyen bir cemiyet anlayışı! Bu saikler yerine ve sırasına göre değişir fakat hepsi de, iktisadi düşünceye ve onun icaplarına sırtını çevirmek noktasında birleşir. Sosyal hayatın üst ve alt tabakalarına ayrı ayrı bakılsın; hepsinin, hayatın renkli tarafını kuru iktisadi mülahazalar üstünde tutan bir görüş ve anlayış etrafına sıralandıkları gözden kaçmaz.⁷

Bu bağlamda, sanayi devrimi ile Osmanlı Devleti'nin liberal dünyaya eklemelenmesi süreci hızlanmışsa da, bu durum özellikle de iktisadi yapısını olumsuz etkilemiştir. Nitekim Osmanlı geleneksel ve yeninin çatışması şeklinde bir kaosa sürüklenerek çeşitli problemler yaşamıştır. Tam da bu noktada Osmanlı'nın endüstriyel topluma ayak uydurmada yaşadığı sorunları incelememiz yerinde olacaktır.

⁶ Bilgin, a.g.e., s.39.

⁷ Sabri F. Ülgener, **İktisadi Düşüncenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası-Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006, s.60.

2.2. OSMANLI'NIN SANAYİLEŞME SÜRECİNDE YAŞADIĞI PROBLEMLER

İmparatorluk, sanayi devriminin getirdiği teknolojiye hemen uyum sağlayamadı. Öncelikle zihniyet dönüşümünü gerçekleştiremedi ve el emeğine dayalı eski üretim usulleri terk edilemedi. Buna ek olarak altyapıyla, sermaye ve eğitimle ilgili sorunlar da işin tuzu biberi oldu. Osmanlı toplumunda sanayileşmeyi geciktiren en önemli etmenlerden biri, zihniyet sorunudur.

Sanayileşme öncelikle kesimler arası uyumu gerektirir. Batı'nın sanayi devrimi ile tarım devrimi arasında yakın bir bağ vardır. Sanayileşme sürecinde özellikle başı çeken İngiltere'nin deneyiminde, 18. yüzyıl tarım devriminin çitleme hareketinin yadsınamaz bir etkisi görülür. Oysa Fransa'da benzer bir gelişmenin olmayışı Fransız Devrimi'nin küçük özel mülkiyeti pekiştirmesi, sanayileşmeyi geciktiren temel nedenlerden biridir. Toprakta özel mülkiyetin pekişmesi, işletme ölçeğinde toplulaşma, yoğunlaşma, tarım dışına itilen bir emek fazlalığı, tarımda verim artışı sonucu kentleri besleyecek bir artığın oluşması sanayileşme için zorunludur. İngiltere bunu yaşar. Oysa, Fransız Devrimi mülkiyet ilkesini savunurken küçük üreticiye arka çıkar. Elindekiyle yetinen köylünün geleneksel tekniği sürdürmesine, toprağına sıkı sıkıya bağlı kalmasına neden olur. Sanayileşme için gerekli işgücü havuzundan yoksun kalan Fransa, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında atılımını gerçekleştirebilir.⁸

Kusursuz bir tarım toplumu olan Osmanlı'da belli başlı kurumların çözülmesi süreci Osmanlı'nın Batı'daki gelişmelere ayak uyduramaması ile doğru orantılıdır. İmparatorluk, dengelerin Avrupa devletleri lehine değiştiğinin idrakine vardığında da sermaye birikimi ve nitelikli girişimciden yoksun durumdaydı. Bununla birlikte zihniyet dönüşümü de henüz sağlanamamıştı. Batı dünyasında feodalizm küçülerek yerini kapitalist burjuvaziye bırakırken Sabri Ülgener'in deyimiyle "Osmanlı toplumu hala ağalık ve efendilik şuurunun izlerini üzerinden atamamıştır. Konak hayatı ve

⁸ Metin Kunt v.d., **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti, 1600-1908**, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002, s.235.

onun etrafında sahibini siyasi veya manevi nüfuzu ile mütenasip bir yaşama veya mürit halkasıyla kemikleşip kalmıştır.⁹

Bununla birlikte sosyal hayatta, toplumun hâkim katmanlarının “kapıkulu” geleneği, maddi üretimi hakir görür, “amele” sosyal statü açısından toplumun en aşağı katmanı olarak kalır. Bu nedenle işçilik çoğu kez İmalat-ı Harbiye’nin miri fabrikalarında bir tür angaryaya dönüşür. Her gencin gönlünde “devlete kapulanmak” yatar, kılıç kuşanmak ya da kalem efendisi olmak toplumda geçer akçe uğraşlar olarak bilinir. Ancak, İkinci Meşrutiyet’le birlikte bu değer normları kırılmaya başlar.¹⁰

İmparatorluğun Batı ile yakınlaştığı bu dönemde önceleri toplumda olumlu bir hava varken, fabrikaların kurulması ve geleneksel üretim yapısının çökmeye başlamasıyla birlikte bir takım tepkiler oluşmuş ve bu olumlu hava değişmeye başlamıştır.

2.3. DİĞER PROBLEMLER

Osmanlı İmparatorluğu sanayi devrimine giden yolda gereken zihniyet dönüşümünü sağlayamamıştı. Çağın gerisinde kalmasında gerçek neden bu olmakla birlikte diğer faktörleri de ele almamız gerekecektir.

Gelişme ekonomisi açısından Osmanlı’nın yoksun olduğu en önemli girdilerden biri nüfustur. 19. yüzyıl dünya haritasında ülkelerin nüfus yoğunluğuna bakıldığında, Osmanlı topraklarının –belki Balkanlar hariç-beşeri sermaye açısından ne denli yoksul olduğu görülür. Düşük nüfus yoğunluğu, toprakta mülksüzleşme, yoğunlaşma ve toplulaşma sürecini engeller, tarımda bir emek fazlası oluşamaz. Tarım dışı sektörlerde işgücü talebi karşılanamaz, emek açığı nedeniyle ücretler görece yüksek kalır. Öte yandan, küçük üreticiliğin yaygınlığı ve yöresel bağımlılığı emeğin ülke ölçeğinde akışkanlığını sınırlar, bölgelere göre farklı ücret düzeyleri oluşur.

⁹ Sarı, a.g.t., s.26.

¹⁰ Kunt v.d., a.g.e., s.236.

Bu farklılaşmada şüphesiz, iletişim ve ulaşım araçlarının yetersizliği de önemli bir rol oynar.¹¹

Sanayileşme tarım devriminin yanı sıra “demografik devrimi” de gerektirir. Avrupa’da klasik demografik yapı 18. yüzyıla değin sürer. Yüksek doğum ve ölüm oranları Avrupa nüfusunu yüzyıllardır dengede tutar. 1700’lerden sonra “kriz ölüm oranı”, açlık, savaş ve salgın hastalıklar nedeniyle ölümler düşmeye başlar, onu normal ölüm oranlarındaki düşüş izler. Beslenmedeki etkinlik, sağlık koşullarında düzelme vb. nedenler ölüm oranlarının aşağıya çekilmesinde etkin olur. Böylece doğum oranlarındaki düşüşe rağmen 1700’lerde 100 -120 milyon olan Avrupa nüfusu 1900’lerin başında 450 milyona yaklaşır. Ancak Osmanlı toplumu her iki devrimden de nasibini alamaz.¹²

Sanayileşmede, tarım ve nüfus gibi arza yönelik unsurların yanı sıra talebi belirleyici etmenlerde önemli rol oynar. Sanayileşme öncesi İngiltere, fizyolojik geçim düzeyi ötesinde pazarda satın alma gücüne dönüşebilecek gelirlerin yaygın olduğu bir ülkedir. Diğer bir deyişle, bu ülkede mal ve hizmet talebi, üretim ve hizmet arzını özendirici bir ortam yaratır. Mal ve hizmet talebinin güdük kaldığı bir ortamda maliyeti düşürücü geniş ölçekli üretim kapasiteleri oluşamaz, “zanaat” her zaman “sanayi”ye üstün gelir. Klasik Osmanlı toplum yapısının çözülmekte gecikmesi, bilgi, beceri sahibi işgücünün oluşmasını, teknolojik transfer için gerekli düşün ortamının gelişmesini engeller. Teknik eğitimdeki gecikme, sanayileşme için gerekli teknik kadroların yurt dışından çağrılmasını zorunlu kılar. Nitekim ilk dokuma fabrikalarında, makine ve teçhizatın yanı sıra ustabaşılar da yurt dışından getirilir. Zanaatın durağan yapısı, zaman, verimlilik, kârlılık gibi kaygılardan uzak üretim süreci, eşgüdüm, uyum ve dakiklik gerektiren fabrika çalışma koşullarına tercih edilir.¹³

Kişilerin satın alma gücünün düşüklüğünün yanı sıra, hem tarımda hem de imalatta hâkim yapı olarak kalan küçük üreticilerin yeterli sermayeye

---

¹¹ Kunt v.d., a.g.e., s.235.

¹² Kunt v.d.,a.g.e., s.235.

¹³ Kunt vd., a.g.e., s.235.

sahip olmayışları olgusu da yeni üretim tekniklerine ve daha yüksek tüketim seviyelerine geçilmesini engelliyor, geleneksel toplum yapısının çözülmekte gecikmesi ya da direnmesi ise bilgi-beceri sahibi işgücünün oluşmasını kısıtlıyordu. Ulaşım imkânlarının emperyalist güçlerin piyasa çıkarları doğrultusunda gelişmesi de iç piyasanın bütünleşememesine yol açıyordu. Bütün bu unsurlun 1908'de İstanbul'daki İngiliz konsolosu şöyle özetliyordu: "...haberleşme-ulaşım imkânlarının yokluğu, yoksulluk, nüfusun cahilliği ve umursamazlığı ve ülkenin hâlâ oturmamış olan politik istikrarsızlığı gibi üstesinden gelinmesi gereken büyük güçlükler vardır. Bu güçlükleri aşmak için çok zaman ve sabırlı emek gerekmektedir ve bu kuşak içinde herhangi bir çarpıcı gelişmenin gerçekleşmesi beklenemez.¹⁴

Sonuç olarak, kırsal kesimin çözümlenmesi, geleneksel üretim yapısının dönüşümü ve mülkiyet tarzının değişimi geciktikçe Osmanlı sanayileşmesinin de geciktiğini söyleyebiliriz.

---

¹⁴ Baskıcı, a.g.e., s.227.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AÇIK EKONOMİYE GEÇİŞ: 1838 BALTALİMANI TİCARET ANTLAŞMASI

3.1. ANTLAŞMAYI HAZIRLAYAN ŞARTLAR

3.1.1.Mehmet Ali Paşa İsyanı

İktisadi anlamda çöküş aşamasında olan Osmanlı Devleti'ni bir adım daha uçuruma sürükleyen 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'yı zor durumda bırakan askeri başarılarının önemli etkisi olmuştur. Mısır'da güçlü bir devlet kurulmasının Hindistan ve diğer sömürgeleriyle bağlantılarını önleyeceği düşüncesiyle hareket eden İngiltere, Rusya'dan yardım isteyen Sultan'ın yardımına koşarak bir takım tavizler elde etmeyi başarmıştır.

Yunan olayında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa çok şey kaybetti: Navarin'de donanması yok edildi ve Girit'le Mora Valiliklerini umut ederken, Fransızlarla İngilizlerin baskısıyla oraları da boşaltmak zorunda kaldı ve yaptığı yardımdan dolayı hiçbir şey elde edemedi sultandan. Ödün diye Suriye Valiliği'ni ister. Ancak İkinci Mahmut reddeder ve Girit Valiliği'ni önerir ona. Redde uğrayan Mehmet Ali çeşitli bahanelerle, İbrahim Paşa'nın komutasındaki orduları Filistin ve Suriye'ye gönderir. Bir yıla kalmaz bütün Filistin, Lübnan ve Şam Eyaleti Mısırlıların eline geçer. Bunun üzerine Mahmut görevden alır Mehmet Ali'yi ve ona karşı bir sefer hazırlar. Osmanlı ordusu Suriye'nin kuzeyinde İbrahim Paşa'ya yenilir. Bununla beraber Mehmet Ali Paşa, görüşme yoluyla Suriye'yi elde etme umuduyla kazandıklarını daha ileriye götürmez, ancak Sultan yeniden reddeder. Bir ordu hazırlayıp Sadrazam Reşit Mehmet Paşa'nın emrine verir, ne var ki, İbrahim Paşa'nın Anadolu'ya geçip Konya'yı işgal etmesini önlemez bu.

Konya yakınında Osmanlı ordusu yenilir ve İbrahim Paşa Kütahya'ya değin uzanır, hatta Bursa'ya kadar gitmeyi bile koyar kafasına.¹

Bu tehdit karşısında, Sultan, Çar Birinci Nikola'nın yardımını ister. O da olumlu yanıt verir. Çünkü Ortadoğu'da güçlü bir Mısır devletinin kuruluşuna iyi gözle bakmamaktadır Çar. Bölgedeki niyetlerini engelleyebilir bu durum. Ne var ki, Fransızlarla İngilizler, Türklerle Mısırlılar arasında bir anlaşmayı dayatmak için müdahale ederler; bu olurken, İstanbul'u olası bir saldırıya karşı korumak amacıyla, Rus birlikleri Boğaz kıyılarında mevzilenirler. Öyle de olsa, Kütahya'da 29 Mart 1833 tarihinde, Türklerle Mısırlılar arasında bir anlaşma imzalanır. İbrahim Paşa, Suriye, Kilikya ve Hicaz valisi olur ve Mısır Valiliği yenilenen Mehmet Ali Girit Valiliği'ni de alır. Bu anlaşma hiç doyurmaz Birinci Çar Nikolay'ı, Sultan'a baskı yaparak ve donanmasını da Boğaz'dan çekerek, Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın imzalanmasını elde eder. Edirne Anlaşması'nı onaylamakla beraber, yeni anlaşma, Boğazların bütün savaş gemilerine kapatılmasını öngörür özellikle, bu da Rusya'yı Karadeniz'de her türlü Fransız ya da İngiliz tehdidinden kurtarmış olur. 1835-1838 yılları bir silahlı barış dönemidir. Bu süre içinde Mahmud ordusunu güçlendirir ve İngilizlere yaklaşır. 1838 Baltımanı Antlaşması iktisadi yararlar sağlar onlara. 1839 Nisan'ında, Osmanlı orduları Kuzey Suriye'ye doğru ilerler, ne var ki, Nizip'te ağır bir yenilgiye uğrarlar ve Türk filosu İskenderiye'de teslim olur. Bunlar olurken, İngilizler Aden'i ele geçirir. İkinci Mahmud 30 Haziran 1839'da ölür ve çetinliklerle dolu bir ortam bırakır halefi Birinci Abdülhamid'e.²

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı beklediği fırsatı İngilizlere sunmuştur. Yardım bahanesiyle, askeri alanda yetersiz ve bu isyanın altından kalkamayacak durumda olan Osmanlı Devleti'nden 1838 Antlaşması'yla ekonomik anlamda en üst düzey imtiyazları koparmayı başarır İngilizler. Artık Osmanlı toprakları bu antlaşmayla İngilizlerin açık pazarı haline gelir

¹ Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 2: 19. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, çev.: Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995, s.41.

² Mantran, **a.g.e.**, s.42.

3.1.2. İngiliz Siyaseti

Sömürgeleri ile bağlantı yollarının Osmanlı gibi güçsüz, yardıma her daim muhtaç bir devletin elinde bulunması çıkarlarına uygun düşen İngilizler Osmanlı'ya dair çeşitli politikalar geliştirmişlerdir.

Yakındoğu'da artan İngiliz ticaretine paralel olarak, bir dış politikanın ortaya çıkması ilginçtir. Bu politikada iki maksat vardı: birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü dış saldırılara karşı korumak, ikincisi ise, bu devletin özgür ve bağımsız olmasını sağlayacak şekilde dâhili gelişimini teşvik etmek. 1833 yılı ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması, bahsedilen bu yeni politikanın başlangıcını ifade eder. 1833'ten önce İngiliz Dışişleri, Rusya'yı Yakındoğu'da tehlikeli bir rakip olarak düşünmedi. Cezayir'de büyük bir denizaşırı İmparatorluk kurmaya henüz başlamış olan Fransa, İngiliz ticareti ve Akdeniz yoluyla Doğu'ya giden yeni ticaret yolu için daha tehlikeliydi. Akdeniz'deki İngiliz çıkarlarının önemini anlamakta geciken İngiliz Dışişleri, 1834 yılına kadar bu bölgede yarı-savunmacı politikasına devam etti.³

İngiliz ekonomisinde gerçekleştirilen sanayi devrimi ile dünya yeni bir çağa girerken, İngiltere'nin dış ticaretindeki büyüme giderek hızlandı. Bu ticaretin yıllık büyüme oranı 1760 -1790 arasında % 1,8'den, 1801 -1831 döneminde % 2,7'ye ve 1831 -1861 arasında da % 4,5'e çıktı. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ihracatın değeri de 1812'de 311.000 sterlin iken 1836'da 3.700.000 sterline ulaştı. Bu hızlı artış sonucu ticaretle ilgili eski Osmanlı kurum ve düzenlemeleri piyasa ilişkileri açısından engel sayılacak bir konuma düşmeye başladı. 1833'de İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz ticaretini engelleyen tekel uygulamalarının kaldırılmasının gerekliliği konusunda verilen talimat ile 1838 Sözleşmesi'ne giden yol açılmış oluyordu.⁴

³ Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. baskı, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006, s.217.

⁴ Baskıcı, **a.g.e.**, s.44.

Osmanlı İmparatorluğu kendi güçleriyle kendisini yenileme olanağı bulamıyordu ve onu Avrupa'ya kolay lokma yapan durumda buydu. Bunun ispatı “kapitülasyonların en büyüğü” olma anlamına gelen ve Osmanlı'yı sanayi kapitalizminin ve ardından finans kapitalin egemenliğine sokacak olan koşulları, Fransa'yla İngiltere'nin ve onları izleyerek diğer Avrupa devletlerinin kolayca kabul ettirmesidir. İlginçtir, İngiltere, Çin pazarını kayıtsız şartsız kendi mallarına, tüccarına ve sermayesine açabilmek için üç yıl (1839 - 1842) “Afyon Savaşları” diye bilinen savaşları yapmak zorunda kalmıştı. Sonuçta imzalanan Nanki (Nanjing) Antlaşması ise, Osmanlı'nın 1838'de sessiz sedasız kabul ettiği Baltalimanı Antlaşması kadar geniş kapsamlı değildi. Ne var ki, Osmanlı bunun karşılığında, Avrupa devletler sisteminin bir üyesi sayılma, siyasal bütünlüğü İngiltere tarafından garanti edilme, Fransa'yla Rusya'nın genişlemeci eğilimlerinin sınırlanması sözünü alıyordu. Ancak bu anlaşmaya karşı içerde Gedik ve Galata esnafının direnişi başladı. Antlaşmanın uygulanması için İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Mısır'dan yola çıkan Tepedelenli Mehmet Ali Paşa'nın yarattığı tehdit karşısında bu direnişte kırılmış oluyor, Avrupa sermayesine kapılar açılıyordu. Kapitalizmin baskısına direnmenin yüksek maliyeti böylece sergilenmiş oluyordu.⁵

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un “Capo d'Opera = Şaheser diye selamladığı 1838 Ticaret Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nu serbest ticarete en ileri biçimde açmaktadır. Nitekim 1849'da Palmerston, “Ticaret ilişkilerinde Osmanlı Devleti, bütün öteki devletlerden çok serbest müsaadelerde bulunmaktadır.” diye bizi övecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, doğu ve batı arasında köprü durumunda olan mevkii ve Batılı kapitalistlerin hammadde deposu ve pazar olarak iştahını kabartan olanakları, Türkiye'yi yalnız ekonomik planda değil, politik ve askeri planda da Avrupa'nın baş hedefi yapmaktaydı.⁶

Tevfik Çavdar, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nı yüzyıllara dayanan Osmanlı egemenliğinin ekonomik bağımsızlığa dönüşme noktası olarak tanımlayarak, bu antlaşma ile kapitalist üretim ilişkilerinin ülkeye giriş

⁵ Kazgan, a.g.e., s.31-32.

⁶ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968, s.51.

kapısının açıldığını, kapitalist üretim ilişkilerinin Osmanlı ülkesine önce ticaret alanından girdiğini, sonra da yabancı sermaye yatırımı ile yaygınlaştığını, Osmanlı ülkesine sınırsızca el atma yetkisi olan Batı Avrupa tüccarlarının gereksinim duyduğu yasal ortama ise, 1839 Tanzimat Fermanı ile kavuştuğunu belirtmektedir.⁷

Doğan Avcıoğlu, 1838 Ticaret Antlaşması'nı Türkiye'nin idam fermanı olarak yorumluyor ve Türkiye'yi İngiltere'nin bağımlı tarım ülkesi haline getirmek için İngiliz ekonomi politik üstatlarının çabalarına ihtiyaç duyulmadığını, İngiliz diplomatlarının kapitülasyonların kaldırılması gereken bir dönemde, Osmanlı devlet adamlarına, serbest ticaret doktrinini kolayca kabul ettirdiklerini ve Türkiye'nin söz konusu ticaret antlaşmasıyla ileri Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline geldiğini, böylece ekonominin gelişiminin engellendiğini belirtiyor.⁸

3.2. ANTLAŞMANIN HÜKÜMLERİ

Antlaşmanın Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği zararı daha iyi anlayabilmemiz ve bu konuyla ilgili yorum yapabilmemiz açısından anlaşmanın hükümleri üzerinde durmak faydalı olacaktır. Anlaşmanın belli başlı hükümleri şunlardır:

- 1-)** Antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında uygulanacaktır. (Mısır'ın kapitalist gelişmesinde stratejik rol oynayan dış ticaret tekeli, bu antlaşmaya dayanarak yıkılmıştır.)
- 2-)** "İlelebet mer'i ve muteber" olduğu belirtilen antlaşma hükümlerinden, öteki bütün devletler yararlanabilecektir. (Nitekim öteki Avrupa devletleriyle de aynı tipte antlaşmalar imzalanmıştır.)
- 3-)** Kapitülasyonlar devam edecek, antlaşmayla tanınan yeni imtiyazlar, eskilerine eklenecektir.

⁷ Tefik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara, İmge Kitabevi, 1992, s.8-9.

⁸ Avcıoğlu, a.g.e., s.50.

4-) İngiliz tüccarlarının ortakları ve adamları için de, İngiliz tüccarlarına tanınan bütün haklar sağlanacaktır.

5-) Gerek iç, gerek dış ticaret amacıyla, İngiliz tüccarları, ortakları ve adamları, memleketin her tarafında her çeşit emtiayı "bilaistisna" alıp satabileceklerdir.

6-) Yed-i Vahid Usulü, "bilkülliyeye terk ve iptal" olunacaktır.

7-) Emtia alımı ve nakli için tezkere istenmeyecektir. Tezkere isteyen vezirler ve memurlar, devletçe şiddetle tedip olunacaklar ve İngiliz tüccarların bu yüzden uğrayacakları zararlar tazmin edilecektir.

8-) İngiliz tüccarı, ortakları ve adamları, iç ticarete, en imtiyazlı yerli tüccardan fazla vergi ödemeyecektir.

9-) İhraç mallarından, ihracatın yapılacağı iskeleye kadar hiçbir vergi alınmayacak, iskelede %9 vergi alınacaktır. İskeleden ihracında ayrıca %3 gümrük resmi verilecektir.

10-) İthalatta yalnız %3 ithal resmi ödenecektir. Ayrıca %2 oranında ek vergi alınacaktır. Bunun dışında ithal malları, memleketin her yanına vergisiz gidecek, bir yerden öbür yere tekrar tekrar getirilip götürülse dahi vergi ödenmeyecektir. Buna göre, bir Osmanlı tüccarı, içerideki bir yerden öbür yere götürüp satacağı emtia için %12 vergi öderken, yabancı tüccar, ortakları ve adamları %5 vergi ödeyeceklerdir.

11-) Bu antlaşmanın İngiliz mallarına ve tebaasına tanıdığı imtiyaz ihlal olunmadıkça, Osmanlı Devleti iç işlerinin yürütülmesinde "iz'aç edilmeyecektir.

12-) İngiliz tebaası ve adamları, yalnız İngiliz mallarını değil, dış ülkelerden gelmiş her türlü emtiayı ülkenin her yerinde serbestçe alıp satabilecektir. Bunlar için yalnızca %3 ithal resmi ve %2 ek vergi ödenecektir ki, bu da yeni ve önemli bir imtiyazdır.

13-) Yabancı emtia, Boğazlardan serbestçe geçecek, Osmanlı limanlarında bir gemiden ötekine aktarma edebilecek, transit serbest olacak, bu muamelelerden ayrıca hiçbir resim alınmayacaktır.

Görüldüğü üzere, 1838 Antlaşması gerçekten bir şaheserdir. Türkiye artık 1929 yılına kadar gümrük özgürlüğüne sahip olamayacaktır. Lozan'da

dahi emperyalist ülkeler gümrük vergilerini dilediğimiz gibi tespit etme hakkımızı tanımayı reddedecekler ve hiç değilse beş yıl süreli bir taviz sağlayacaklardır. Osmanlı Devleti sanayini korumaktan çok hazineye gelir sağlamak amacıyla zaman zaman gümrük vergilerini arttırmak istemiştir. Ama her seferinde Avrupa devletlerini teker teker değişikliğe razı etmek gerekmiştir. Devletler bu müsaadeyi vermek için, karşılığında ağır tavizler koparmayı hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir.⁹

Antlaşmanın maddelerinden de anlaşılacağı üzere, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması, yerli üreticilerin ölüm fermanıydı. Zaten el zanaatleri ile makineleşen Batı karşısında ecel terleri dökmekte olan yerli üreticiler antlaşmanın imzalanmasıyla üretimi bırakarak daha maliyetsiz ve külfetsiz bir iş olan hammadde satımına yönelmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'ni tamamen ithalata dayalı bir tüketim toplumu haline getirmiştir. Tüketim ve zevkler değişince harcamalar da artmıştır. İsrâf düzeyindeki harcamalar daha sonraki bölümlerde açıklanacağı üzere borçlanmayı beraberinde getirmiştir. Ve İmparatorluğun iflasa doğru gidişi hızlanmıştır.

3.3. ANTLAŞMANIN SONUÇLARI

Osmanlı ekonomisinde derin yaralar açan antlaşmanın getirdiği düzenlemeler ve uygulamalar açısından değerlendirme yapacak olursak,

1838 ve daha sonraki yıllarda çeşitli devletlerle yapılan ticaret antlaşmaları, ülke ekonomisi üzerindeki etkilerini 19. yüzyılın ortalarından itibaren gittikçe hissedilir bir şekilde göstermeye başladı. Mübahat Kütükoğlu'nun da belirttiği üzere 1838 Ticaret Antlaşması, dâhili ticaretteki her türlü sınırlamayı kaldırarak yabancı malların ülkeye kolayca girişini, yerli mahsulün ise büyük çapta dışarı götürülmesini kolaylaştırmıştır. Neticede;

1-) Osmanlı pazarları geniş ölçüde yabancıların denetimine geçmiş,

---

⁹ Avcıoğlu, a.g.e., s.52.

2-) Avrupa rekabeti karşısında Osmanlı esnafı yavaş yavaş faaliyetini durdurmak mecburiyetinde kalmış,

3-) Osmanlı hammadde ve ara malları tercihen daha fazla ücret teklif eden Avrupalı tüccara satıldığından bu maddelerin fiyatlarında büyük artışlar gözlenmiş, bu yüzden de esnaf hammadde bulmakta sıkıntı çekmiş, hatta bazı maddeleri hiç tedarik edemez olmuş,

4-) 1850 yılındaki tarifede yapılan indirim neticesinde gümrük gelirlerinin düşmesine, Kırım Harbi'nin masrafları da ilave edilince, devlet iç ve dış borçlanmaya başvurmak zorunda kalmıştır.¹⁰

1839 ile 1841 yılları arasında, 1838 Ticaret Antlaşması'na benzer antlaşmalar, Sardunya, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Prusya, Danimarka, Toskana ve Belçika ile yapılır. Özellikle, dışarıdan getirtilecek ürünler için gümrük haklarını hatırı sayılır ölçüde indirip yerel aracılara tanınmış ayrıcalıkları ortadan kaldırmayı öngören bütün bu antlaşmalar, İmparatorluğun ticari ilişkilerinde hemen hemen mutlak bir liberalizmin temellerini atar. Buna koşul olarak da, Osmanlı ekonomisini büyük Avrupa devletlerinin nüfuzu altına sokmada alabildiğine katkıda bulunur. 1838 -1841 antlaşmalarının ilk vuruşu yaptığı dış ticaretteki gelişme, İmparatorluğun Tanzimat döneminde tanıdığı iktisadi gelişmenin en çarpıcı görünümüdür. Kimi rakamlar anlamlıdır: 1840'ta, Osmanlı dışsatımları 4,7 milyon Sterlin tutarındadır; Abdülaziz'in saltanatının sonlarına doğru, 20 milyon dolayında olacaktır bunlar; aynı süre içinde, dışalım, 5,2 milyondan 24 milyon Sterlin dolayına çıkacaktır. Bunun anlamı şu: Bir kırk kadar yıl içinde, İmparatorluğun ticari alışverişi beş katına çıkmıştır. Abdülmecit'in saltanatından başlayarak ortaya çıkan hareketlenişin ölçüsünü görmek için, bu ok gibi fırlayan yükselişle, 1780'den 1830'a değin olan bir yarım yüzyıl boyunca görülen %80 kadar gelişmeyi karşılaştırmak yeter.¹¹

İlke olarak, tarım ve hayvancılığa dayanan bir hareketleniştir bu. Gerçekten, dokuz nesne -tütün, pamuk, buğday, arpa, kuru üzüm, incir, ipek, haşhaş ve tiftik- 1850 ile 1870 yılları arasında, İmparatorluğun satışlarının

¹⁰ Önsoy, a.g.e., s.29.

¹¹ Mantran, a.g.e., s.104.

%60'ına yakını oluşturur tek başına. Geri kalanı da, esas olarak tarımsal ürünlerden oluşur yine: Boyacılıkta kullanılan bitkiler, zeytinyağı, yağ çıkarılan bitkiler, deriler, süngerler, vb. belirtmek gerekir. Uluslararası durumun özelliğinden de yararlanır bu hareketleniş. Avrupa pazarlarının 19. yüzyılın ortalarına doğru tanık olduğu gelişme, Osmanlı dışsatımlarının yarattığı canlılığa bağlıdır büyük bölümüyle. Buna koşut olarak, 1860 yıllarının başlarında Birleşik Devletleri sarsıp kıvrandıran ayrılıkçı savaş bir fırsat oluşturur İmparatorluk için; çünkü özellikle dokuma kesimindeki Avrupa dışalımçıları, geleneksel kaynaklarından yoksun kaldıkları için ona çevirirler yüzlerini. Uluslararası durum, Amerikan uyuşmazlığının sona ermesiyle değişir değişmez de, Osmanlı ticareti bunun etkisine uğrayacaktır. 1870 yılları, özellikle pamuk dışsatımında, hatırı sayılır bir yavaşlama dönemi olacaktır imparatorluk için ve sadece yeni etkinlik alanlarındaki gelişme karşı çıkabilecektir bu hızdan kesilişe.¹²

Osmanlı Devleti'ni iktisadi ve mali bir sömürge durumuna düşüren başlıca iki kapitalist İngiltere ve Fransa ile Devlet-i Aliyye'nin iktisadi bünyelerinin görünümü 1838 Ticaret Antlaşmasından sonra şöyledir:

Tablo 1: İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin 1838 Ticaret Antlaşması'nın imza yılı olan 1838'de iktisadi bünyelerinin görünümü:

(milyon £)

Göstergeler	İngiltere	Fransa	Osmanlı Devleti
Bütçe gelirleri	51.0	44.7	5.117.373 (1841 yılı)
Bütçe giderleri	50.2	45.5	5.155.218 (1841 yılı)
Dış ticaret hacmi	140.5	61.8	10.6
Gümrük gelirleri	23.5	4.04	?
İç ve Dış Borçlar	762.8	146.5	Dış borç yok

Kaynak: Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, s.199.

¹² Mantran, a.g.e., s.105.

Tablo 2: İngiltere ve Fransa ve Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nın başlangıcında (1853) de iktisadi bünyelerinin görünümü:

(milyon £)

Göstergeler	İngiltere	Fransa	Osmanlı Devleti
Bütçe gelirleri	54.4	61.0	7.0
Bütçe giderleri	51.2	61.9	7.2
Dış ticaret hacmi	365.2	124.8	24.9
Gümrük gelirleri	20.9	4.97	0.7 (1851 yılı)
İç ve Dış Borçlar	771.3	223.1	Dış borç yok

Kaynak: Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, s.199.

Tablo 3: İngiltere ve Fransa ve Osmanlı Devleti'nin 1863-1864 yıllarında iktisadi bünyelerinin görünümü:

(milyon £)

Göstergeler	İngiltere	Fransa	Osmanlı Devleti
Bütçe gelirleri	70.1	103.4	13.7
Bütçe giderleri	72.8	105.2	13.5
Dış ticaret hacmi	496.0	218.1	36.6
Gümrük gelirleri	22.4	6.2	2.3
İç ve Dış Borçlar	790.5	483.0	52.4

Kaynak: Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, s.199.

Tablo 4: İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin mali iflasın ilan edildiği 1875 yılında iktisadi bünyelerinin görünümü:

milyon £)

Göstergeler	İngiltere	Fransa	Osmanlı Devleti
Bütçe gelirleri	77.1	107.7	21.7
Bütçe gelirleri	76.6	104.9	26.3
Dış ticaret hacmi	632.0	296.4	41.1
Gümrük gelirleri	20.2	11.5	1.9
İç ve Dış Borçlar	766.0	936.1	135.2

Kaynak: Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, s.200.

Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan Kanlıca Ticaret Antlaşmalarına kadar olan dönemde İngiltere'nin (İrlanda dâhil) Osmanlı memleketlerine ihracatı kararlı bir artış göstermiş olup rakamsal olarak şu şekildedir:

Tablo 5: İngiltere - Osmanlı İhracatı

Yıllar	İngiltere(toplam) milyon £	Osmanlı İmparatorluğu milyon £	Oran %
1839	52.2	1.4	2.6
1840	51.4	1.3	2.5
1841	51.6	1.8	3.4
1842	47.2	2.0	4.2
1843	52.3	2.5	4.7
1844	58.6	3.2	5.4
1845	60.1	3.1	5.1
1846	57.8	2.7	4.6
1847	58.8	3.5	5.9
1848	52.2	3.6	6.8
1849	63.6	3.5	5.5

1850	71.4	3.7	5.1
1851	74.4	3.5	4.7
1852	78.1	3.8	4.8
1853	98.9	3.3	3.3
1854	97.2	4.4	4.5
1855	95.7	8.0	8.3
1856	115.8	6.9	5.9
1857	122.1	5.9	4.8
1858	116.6	1.2	6.1
1859	130.4	6.6	5.0
1860	135.9	7.7	5.6
1861	125.1	6.3	5.0

Kaynak: Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, s.200.

1838 ve 1861 Ticaret Antlaşmaları sonrasında Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinin yapısı, Batı kapitalizminin gereksindiği hammaddeleri kısıtlama olmaksızın ucuza sağladığı, devasa mamul sanayi malları da engelsiz sürebildiği bir açık pazar olduğunu göstermektedir. Hammadde ve ara malları ihracatçısı Osmanlı Devleti bu ürünlerin aynı zamanda ihracatçısıdır. Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD ile olan ithalat ve ihracat rakamları bu durumun aynası gibidir.¹³

Uzun vadeli olarak bakıldığında, bu antlaşmanın Osmanlı hükümetlerinin bağımsız dış ticaret politikası izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırdığını görüyoruz. 1830'larda değil ama 19. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da ve İmparatorluğun diğer yörelerinde ücretli işçi çalıştırarak mamul mallar üretecek kapitalist fabrika kurma girişimleri başladığında, gümrükleri yeterince yükseltmek mümkün olmayacak ve biraz da bu nedenle,

¹³ Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, Ankara, Barış Platin Yayınevi, 2008, s.196.

sanayileşme girişimleri açık ekonomi koşullarında çok yavaş ve çok cılız olarak ilerleyecektir.¹⁴

Görüldüğü üzere, güçlü yabancılar kendilerini dış rekabetten korumak için önlemler alırken, ticaret antlaşması Osmanlı tüccarı aleyhine bir durum yarattı, çünkü yerli tüccarlar kendi topraklarında bir yerden bir yere giderken %2 oranında vergi ödemek zorunda kalıyorlardı. Osmanlı halka dayalı bir hukuk devleti olmadığı için bu eşitsizliğe karşı ortaya siyasal baskıların çıkması ve bu yolda önlem alınabilmesi söz konusu olmuyordu. Ortaya çıkan direnişte güçlü Avrupa devletlerinin oyunları ile yok edilebiliyordu.¹⁵

**Tablo 6: Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye İhracatı
(Sterlin) 1825-1875**

Ürün ve mal	1825		1855		1875	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Hayvan kemiği	-	-	1.502	0.06	8.223	0.13
balık kılıcı	-	-	-	-	-	-
Tahıllar	-	-	283.085	10.67	2.963.014	45.20
-Buğday	-	-	147.498	5.56	443.046	6.76
-Yulaf	-	-	5.11	0.19	993.733	15.16
-Mısır	-	-	112.375	4.24	1.494.570	22.80
-Diğer tahıllar	-	-	18.101	0.68	31.665	0.48
Ham pamuk	-	-	-	-	27.067	0.41
İncir	-	-	23.900	0.90	213.615	3.26
Üzüm	53.671	4.45	63.757	2.40	416.459	6.35
Diğer kuru meyveler	-	-	3.761	0.14	31.221	0.48
Her türlü zambak	-	-	1.343	0.05	27.512	0.42

¹⁴ Şevket Pamuk, **100 soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914**, 1. baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988, s.168.

¹⁵ Kazgan, a.g.e., s.21.

Keçi kılı ve derisi	731	0.06	708	0.03	753.907	11.50
Meşe palamudu	5.734	0.47	5.346	0.20	17.780	0.27
Demir cevheri	-	-	-	-	56.975	0.87
Kök boyası	198.231	16.42	862.068	32.51	50.951	0.78
Zeytinyağı	2.854	0.24	41.849	1.58	102.759	1.57
Parfüm hammaddesi	8.848	0.73	15.087	0.57	5.328	0.08
Afyon	15.829	1.31	14.076	0.53	428.072	6.53
Yağlı tohumlar	-	-	100.089	3.77	184.732	2.81
Ham deri	-	-	840	0.03	43.526	0.66
Valonne	7.160	0.59	51.628	1.95	562.518	8.58
Kereste, mobilya	-	-	-	-	39.735	0.60
Koyun ve kuzu yünü	12.835	1.06	15.103	0.57	271.134	4.13
Yünlü dokuma	5.571	0.46	14.624	0.55	62.912	0.96
Çırçırlanmış pamuk	611.537	50.66	-	-	-	-
Ham ipek	193.293	16.01	87.205	3.29	4.178	0.06
Diğer	90.878	7.50	1.065.429	40.20	283.096	4.32
Toplam	1.207.172	100.00	2.651.400	100.00	6.555.714	100.00

Kaynak: Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, s.20.

Osmanlı Devleti'nin 1825-1875 döneminde İngiltere'ye ihraç ettiği malların yukarıdaki tabloda yer alan bileşiminden ortaya çıkarılabilecek sonuçlar şöyle değerlendirilebilir:

- İngiltere'de tahıl ithalatına sınırlamalar ve yasaklar getiren Tahıl Kanunları (Corn Laws) 'nın 1846'da yürürlükten kaldırılmasıyla, Osmanlı Devleti'nin tahıl ihracatı sıçrama kaydetmiştir.

- İngiltere'nin serbest ticaret antlaşmaları imzaladığı İran ve Çin'e yönelmesi nedeniyle Osmanlı'nın ham ipek ihracatı azalmıştır.
- Sentetik boyaların sanayide kullanımı arttığı için İngiltere'nin kök boya ithalatı önemini kaybetmiştir.
- 1840'dan sonra Mısır, sadece vergi verir bir statü kazandığından Osmanlı Devleti'nin çirçirlanmış pamuk ihracatı sınırlanmıştır.¹⁶

Tablo 7: Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den İthalatı (Sterlin) (1825-1875)

Ürün veya mal	1825		1855		1875	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Giyim,tuhafiye ve moda ürünleri	5.882	0.54	83.015	1.04	31.110	0.53
Silah ve askeri malzeme	26.798	2.48	43.173	0.54	20.952	0.36
Maden kömürü, petrol ve türevleri	2.328	0.22	240.826	3.02	178.482	3.03
Pamuklular	490.413	45.42	2.722.893	34.10	4.646.343	78.89
Porselen ve seramik	-	-	24.271	0.30	23.490	0.40
Mutfak eşyası	6.784	0.63	50.678	0.63	51.095	0.87
Makineler(buharlılar dahil)	3.077	0.28	3.330	0.04	41.101	0.70
Çarşaf ve iç çamaşırı	474	0.04	101.677	1.27	31.754	0.54
Demir ve çelik	12.527	1.16	187.017	2.34	210.178	3.57
Ham ve işlenmiş bakır	-	-	4.285	0.05	101.893	1.73

¹⁶ Ekinci, a.g.e., s.203-204.

Ham ve işlenmiş kalay	12.687	1.17	28.900	0.36	32.763	0.56
Rafine şeker	25.786	2.39	33.707	0.42	3.600	0.06
Yün ipliği ve yünlü dokuma	8.318	0.77	142.772	1.79	204.406	3.47
Diğer	484.587	44.90	4.317.503	54.10	312.738	5.29
Toplam	1.079.671	100.00	7.984.137	100.00	5.889.905	100.00

Kaynak: Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, s.204.

-Küçük üretim temelinde örgütlenen pamuklu dokuma sanayi, kapitalist rekabet karşısında gerilediği için pamuklular ithal malları arasında ilk sırayı almıştır. Yünlü dokuma ithalatı artış göstermiştir. Sanayi ara malları ve hammaddeleri ithalatı artmıştır. Hafif sanayi malları ithalatı, en büyük ithal kalemi olup, ağır sanayi malları (makine ve fabrika) ithalatı önemsiz boyuttadır.¹⁷

Tablo: 8 Mal gruplarına göre başlıca ithal mallarının toplam ithalat içindeki payı (%) 1878-1913 (Altın Lira)

Yıllar	Tarım ürünleri	Tekstil ürünleri	Maden Kömürü ve Petrol	Demir ve Bakır	Kahve ve Çay	Şeker
1878	8.2	25.5	2.3	1.8	2.9	5.1
1879	13.2	23.9	2.3	2.9	2.5	4.9
1880	17.2	21.6	2.8	2.2	3.6	6.2
1881	11.5	26.1	4.0	2.2	4.1	6.0
1882	11.0	25.1	2.9	2.6	3.8	7.3
1883	7.9	24.2	3.1	2.9	3.4	7.0
1884	6.5	23.9	3.7	3.3	4.1	6.4
1885	9.9	22.8	3.3	2.8	3.7	5.5

¹⁷ Ekinci, a.g.e., s.204.

1886	10.5	22.9	3.0	2.5	3.9	7.1
1887	11.9	22.9	3.1	2.8	3.7	5.7
1888	12.4	23.0	3.4	1.6	5.1	6.5
1889	10.4	23.9	3.8	2.2	4.2	7.3
1890	8.4	25.0	3.9	2.0	4.1	6.6
1891	8.2	25.2	3.6	2.5	4.2	5.3
1892	9.1	24.2	3.1	2.9	3.7	6.7
1893	10.4	22.1	2.9	2.8	4.0	7.3
1894	9.9	24.5	3.4	2.4	4.5	6.5
1895	10.9	21.8	3.7	2.2	4.8	6.8
1896	8.7	24.8	5.2	1.9	4.4	7.5
1897	7.4	26.9	4.3	2.1	4.3	6.9
1898	11.6	24.4	3.0	2.3	2.8	7.2
1899	12.7	21.7	3.7	1.8	3.2	8.8
1900	9.8	22.4	6.2	2.1	3.0	7.4
1901	-	-	-	-	-	-
1902	-	-	-	-	-	-
1903	-	-	-	-	-	-
1904	-	-	-	-	-	-
1905	8.4	25.9	4.1	2.0	3.4	8.3
1906	-	-	-	-	-	-
1907	10.2	27.2	3.3	1.4	3.2	9.6
1908	16.3	22.4	4.3	1.6	3.3	8.4
1909	13.8	25.4	3.6	1.3	2.7	8.8
1910	10.8	24.5	3.4	2.0	2.6	2.6
1911	8.0	24.0	3.8	1.9	2.9	7.2
1912	-	-	-	-	-	-
1913	10.6	22.7	5.6	1.4	3.0	6.5

Kaynak: Mehmet Fatih Ekinci, Türkiye'nin Mali İntiharı, s.20.

Osmanlı Devleti ticaret antlaşmalarının getirdiği açık pazar ekonomisi düzeninin sonucu olarak hammadde+gıda maddeleri ihraç eder, mamul mallar+gıda maddeleri ithal eder duruma düşürülmüştür.¹⁸

İzleyen yıllarda, Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nı diğer Avrupa ülkeleriyle yapılan antlaşmalar izledi. Bu durum yerli tüccarları çok zor duruma düşürdü Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren anlaşmalar, böylece eklenmenin yeni bir aşamasını Avrupa çapında oluşturdu. Antlaşma, bir kere eski kapitülasyonların aynen devamını ve bunlara yenilerinin eklenmesini kabul ediyordu. Ayrıca gerek ihracat, gerek ithalat olanaklarını yabancılar için sınırlayan, yerli tüccarlara inhisar ettirilen uygulamanın değiştirilip yabancı tüccarın da aynı imkana kavuşturulmasını ve ruhsatların iptalini getiriyordu. Yani, temelde miktar kısıtlamalarını ve yerel tekelleri ortadan kaldırdı.¹⁹

Cengiz Özakıncı, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın etkilerini kitabında şöyle anlatıyor: Osmanlı'nın ayrılıkçı iç ayaklanmalarla ve Mehmet Ali Paşa İsyanı'yla bunaldığı 1837'de, 18 yaşında tahta çıkan İngiltere Kraliçesi Victoria, Fransızlarla işbirliği yapıp, İngiliz mallarının Mısır ve Suriye'de satılmasını yasaklayan Mehmet Ali Paşa'ya karşı Osmanlı Padişahı İkinci Mahmut'la 1838 Baltalimanı Antlaşması imzalayarak, Osmanlı tahtının Mehmet Ali Paşa eline geçmesini önlemek karşılığında, İngiliz mallarına uygulanan gümrüğü kaldırtmış ve böylece bir yandan Osmanlı pazarını ucuz İngiliz fabrika kumaşlarıyla doldurarak Türk yerli dokuma sanayisini yok etmeye yönelirken, bir yandan da ham tiftik ve damızlık tiftik keçisinin yabancılarla satışını önleyen yasakları delmişti. Osmanlı'nın sanayisini, ticaretini, dirliğini, düzenliğini bir daha hiç düzelmeyecek denli baltalayan 1838 Baltalimanı Antlaşması'ndan sonra, İngiliz Albay Handerson Ankara'dan seçtiği damızlık tiftik keçilerini Güney Afrika'da özel olarak kurulan İngiliz çiftliklerine götürmüş, çoğaltmış ve böylelikle 1856'ya gelindiğinde İngiltere, Osmanlı'nın 1838'e dek kıskançlıkla koruduğu tiftik

---

¹⁸ Ekinci, a.g.e., s.202.

¹⁹ Kazgan, a.g.e., s.32-33.

kumaşı tekeline son vermişti. İşte 2001'de yeniden basımını gerçekleştirdiğim Sadri Ertem'in "Çıkaklar Durunca" adlı romanı, Ankara, Bolu, Adapazarı çevresinde Ankara tiftik keçisi besiciliği ve tiftik dokumacılığıyla geçimlerini sürdüren Türkmenlerin, padişah fermanıyla İngilizlere damızlık tiftik keçisi verilmesine karşı canlarını ortaya koyarak ayaklanmalarını anlatıyordu. Kendisini Padişah'a Müslüman olmaya çok yakın bir Hıristiyan din adamı olarak tanıtıp, Anadolu'yu dolaşma ve dilediği her şeyi satın alıp yurt dışına çıkartma izni almıştır İngiliz sanayi casusu. Gerçek amacı, bir çift damızlık tiftik keçisi alıp, Güney Afrika'da önceden hazırlanmış İngiliz çiftliğine götürmektir. "Gâvura damızlık vermek uğursuzluktur." der Türkmenler ve direnirler vermemek için. Ancak İngiliz misyonerin elinde Padişah fermanı vardır.²⁰

Önsoy'a göre, Osmanlı'nın ekonomik anlamda çöküşünün tek sorumlusu 1838 Ticaret Antlaşması değildir. 1760-1840 yılları arası İmparatorluğun en buhranlı dönemlerinden birisi olup, yaklaşık her iki yıla bir savaş ve ayaklanma tekabül etmektedir. Bu savaş veya ayaklanmaların çoğundan yenik çıkmış olan devlet toprak kaybetmiş, bilhassa işgücünü oluşturan genç erkekler işlerinden alınarak cepheye gönderilmiştir. Bu yüzden tarımda verim azalmış, sanat ve ticaret gerilemiş, kaybedilen topraklar ve patlak veren isyanlar sebebiyle gelirler azalmıştır. Buna karşılık ordunun gittikçe artan masrafları, 19. yüzyılın ortasından itibaren kalabalık bir sınıf oluşturmaya başlayan bürokratların giderleri, ıslahat çalışmaları dolayısıyla yapılan kılık kıyafet değişiklikleri halka ilave vergiler getirmiştir. Bu durum halkın geçim sıkıntısını artırmış, hatta bu yüzden pek çok kimse işini gücünü terk etmek zorunda kalmıştır. Hiç şüphesiz siyasi hayatta görülen bu istikrarsızlık iktisadi hayata da aksedip onun gerilemesinde ciddi bir sebep teşkil etmiştir. Diğer taraftan, Batı teknolojisinin ülkemize aktarılamayışı Avrupa'da olduğu gibi kapitalist bir sınıfın teşekkül edemeyişi ve 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlık elde etmesinden sonra, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde sanat ve ticaretle uğraşan bazı Rumların göç etmesi,

²⁰ Cengiz Özakıncı, **Türkiye'nin Siyasî İntiharı Yeni-Osmanlı Tuzağı**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2007, s.549.

sanayimizin çöküşünde bir dereceye kadar rol oynamıştır, Bütün bu olumsuz gelişmeler göz önüne alındığında Osmanlı ekonomisinin, dolayısıyla sanayisinin siyasi gelişmelere paralel olarak daha 18. yüzyılın sonlarından itibaren gerileme dönemine girdiği söylenebilir. O halde 1838 ve müteakip ticaret anlaşmaları, Osmanlı ekonomik çöküşünü başlatmamış onu sadece hızlandırmıştır.²¹

Antlaşma toplumsal yaşamda da bir takım huzursuzluklara sebep olmuştur. Yabancılara sağlanan imtiyazlardan faydalanamayan yerli halk bu duruma tepkisiz kalmamış ve zenginleşen gayrimüslimler ile gün geçtikçe fakirleşen yerli halk arasındaki uçurumlar büyümüş, bu da sınıfsal bir çatışmayı beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak, antlaşma Osmanlı'nın ekonomik yapısını çökertmekle birlikte toplumda çatışmalara da neden olmuştur.

---

²¹ Önsoy, a.g.e., s.36.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YENİ BİR BAŞLANGIÇ DENEMESİ: TANZİMAT DÖNEMİ

4.1. GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU

Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından biri olan Tanzimat Fermanı diğer adıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu 1839'da ilan edildi. Fermanla ilgili olarak çok çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Tanzimat Fermanı insan hakları bildirgesi rengini taşımaktaydı: Hıristiyan tebaanın eşitliği, herkesin mülkü ve maddi gücüne göre vergi vermesi, dağınık devlet yapısının merkezileştirilmesi, askeri harcamaların kanunlarla yürütülmesi fermanın temel kabulleriydi. Tanzimat devresi, sadece 1839 Gülhane Hatt-ı ile başlatılamaz. O, bir problem haline gelmiş olan Osmanlı İmparatorluğu meselesi ile gittikçe ağırlaşan ve artan yabancı müdahalesinin baskısı altında, aydın bir ekibin savaşıması demektir. Osmanlı Devleti, bu hat ile, Batı'nın üstünlüğünü resmen tanımıştır. Hatta Batı karşısında bir çeşit aşağılık duygusuna kapılmıştır.¹

Tanzimat hareketiyle, Osmanlı İmparatorluğu beka ve mevcudiyetini kuvvetlendirmek, memleketi eski refah ve sükunetine ulaştırmak istiyordu. Bunun için padişah ve halife otoritesi üzerine kurulmuş olan eski devleti, bazı idari ıslahat ve nizam ile fakat aynı temel üzerinde yeni bir şekle sokmak istedi. Bu hususta istinat edeceği bir kuvvet yaratabilmek için aynı hükümdarın tebaası olmaktan başka yekdiğeriyle hiçbir alaka ve rabıtası olmayan kütleleri siyasi dinamizmden mahrum bir takım hukuki teminat ve esaslar etrafında toplamaya kalktı. Halk kütlelerinin birleştirici ve sürükleyici her hangi bir organizasyon prensibini ihtiva etmeyen Gülhane Hattı, bu cehdin mahsulüdür. Kütleleri bir maksat etrafında toplayabilecek olan bir inkılâp ateşinin de eksikliği hüsnüniyeti akamete uğrattı. Dâhilde bir istinat

---

¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 28-29.

kudretinden mahrum bulunan hükümet, harice karşı da mutavaat siyasetinde devam mecburiyetine düştü.²

Erol Güngör, fermanların Türkiye'yi modernleştirmek iddiasıyla Batılı devletler tarafından empoze edildiğini, asıl hedefin ise Türk Devleti'nin kendi vatandaşları ve kendi ülkesi üzerindeki hükümlerlik haklarının sınırlandırılması olduğu kanaatindedir.³

Cevdet Küçük'e göre, Tanzimat, kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden kuvvetlendirmek çabası ile ortaya çıkmıştır. Avrupa büyük devletlerinin baskı ve müdahaleleri altında gayrimüslim cemaatlerin Türk ve diğer Müslim cemaatlerle birlikte yaşayabilecekleri bir imparatorluk birliğinin kurulmasına çalışıldı. Fakat, 3 Kasım 1839'da ilan edilen "Tanzimat Fermanı'nın" esasları böyle bir birliği sağlamaktan çok uzaktı. Bu ferman bir anayasa hatta bir kanun bile değildir. Fermanda, Padişah iradesinin sınırlanmasını kabul eder. Bütün tebaanın can, mal ve namus masuniyetini, iradesinin dışında kanunların yargısına bıraktığını söyler. Hükümet yönetiminin kendi iradesine göre değil, mevadd-ı esasiyye'ye göre yapılacak kanunlara göre olacağını bildirir. Mevadd-ı esasiye ise şeriattir. Buna göre yapılacak kanunlar din farkı gözetmeksizin bütün tebaaya eşit olarak tatbik edilecektir.⁴

4.1.1 Fermanı'nın Hazırlanış Amacı

Bu bölümde, Tanzimat Fermanı ve buna bağlı reformların uygulanabilirliğini tetkik etmeden önce, Fermanın tarihi şartları ve sebeplerini ortaya koyacağız.

² Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. baskı, haz.: Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, s.62.

³ Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1976, s.91.

⁴ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. baskı, haz.: Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, s.397.

Osmanlı, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa karşısında mağlubiyete uğrayarak büyük bir darbe yemişti ve devletin bundan sonraki kaderi artık bu savaşı durdurarak antlaşma şartlarını belirleyen İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya devletlerinin eline geçmiştir. Adı geçen devletlerden Fransa, Mehmet Ali Paşa'yı açıktan desteklemiş ve Paşa, onların yardımıyla iktisadi, siyasi, idari ve medeni reformlar gerçekleştirmişti. Devletin üst tabakasının düşmanca tavırlarına rağmen İngiltere'de bile, Mısır Valisi'ni reformcu olarak tanıyan ve destekleyen taraftarları az değildi. İşte bu ortamda Batılı devletlerin sempatisini ve güvenini kazanmak ve böylece Mehmet Ali Paşa'yı gözden düşürebilmek için Mustafa Reşit Paşa reformların zaruretini anlamıştı. Reform meselelerini Londra'da bulunduğu sıralarda Palmerston'la müzakere eden Mustafa Reşit Paşa, vatanına dönünce bunların tatbiki konulacağına dair ona söz vermişti. Hariciye Nazırı olunca Padişahı reformlara ikna etmeye girişip hazırlıklarını tamamlamaya başladı. Nihayet muhafazakâr rakiplerini de aşarak, Padişah'a reformlarla ilgili Hatt-ı Şerifi ilan ettirdi. Bu tarihi olay 3 Kasım 1839 senesinde gerçekleşti. Ferman okunduğu yerden dolayı Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak adlandırılmıştır. Fermanın okunması esnasında çeşitli misafir ve davetliler arasında yabancı devletlerin İstanbul'daki sefirleri de bulunmakta idi. Bununla Padişah Osmanlı'nın yeni reformlara adım attığını bütün dünyaya, özellikle Avrupa'ya resmi olarak ilan etmiş oldu.⁵

Avrupa diplomasisinin eğilimlerini ve büyük devletler arasındaki güç ilişkilerini yakından tanıyan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalabilmesi için, bu büyük güçler arasındaki ince denge oyunundan başka bir imkân ve bir çare göremiyordu. O ve ondan sonra gelen Türk siyaset adamları, ne İmparatorluğun kendini tek başına savunma imkânları ne de Avrupa'nın çıkar gözetmeden onu ayakta tutma arzusu üzerine hayale kapıldılar. Ama bu devlet adamları Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa'nın dengeye duyduğu ihtiyaç sayesinde, büyük devletlerden kâh birine, kâh

⁵ A.D Novıçev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. baskı, çev.: Durhan Hıdıralı, haz.:Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, s.260.

ötekine, tercihen de bu güçlerin tümüne sırtını dayayarak yaşamasını sürdürebileceğine inanıyorlardı. Avrupalı devletlerin bu «kitle halindeki» müdahalesi, Mustafa Reşit Paşa'ya bir güvenlik teminatı gibi gelmişse de olayların gelişmesi bunun hiç de böyle olmadığını gösterecektir. Kısa bir süre sonra İstanbul'a dönen Mustafa Reşit Paşa, reformun metnini hazırlar. Beş yüz yıllık denge durumundan sonra bir hanedan sorunuyla karşı karşıya kalan Osmanlı yönetici sınıfının eli kolu bağlı ve bu tehlikeyi bertaraf etmek için her türlü çözümü kabule hazır bir halde olduğu konusunda Mustafa Reşit Paşa'nın tahminleri haklı gibi görünmektedir, ilerici takımı metni onaydan geçirtmek için bu korkuya dayanır. Bu takım, niyetlerinden yabancı büyük elçilikleri haberdar etmeyi de ihmal etmeden küçük bir komite halinde çalışır. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın savunucusu olan Ponsonby, bu hazırlıklara ilgisiz kalır ya da yapılan bu çalışmanın semere vereceğine inanmaz. Haberi büyükelçisi aracılığıyla alan Metternich öğüt dolu uzun bir mektup gönderir. Bu mektupta, birçok milletten oluşan bir İmparatorluk içinde reformların uyruklar arasında yeni hevesler uyandırabileceği korkusu açıkça görülür. Ama bunun dışında Metternich'ten büyük çapta başkaca itiraz gelmez.⁶

Akşin, Tanzimat Fermanı'nı Avrupa devletlerinin vesayeti olarak görüyor ve oluşum sürecini şu şekilde açıklıyor: Mehmet Ali Paşa'nın muzafferiyeti İngilizlerin önce Fransa dışındaki Avrupa Devletlerini, sonra Fransa'yı da yanlarına almalarıyla yenilgiye dönüştürüldü. İngiliz donanması büyük faaliyet gösterdi. İngilizler bu faaliyeti belki kuvvet dengesi hesapları dolayısıyla nasıl olsa gösterirlerdi. Ama onları harekete geçirmekte payı olan bir antlaşmayı Baltalimanı Osmanlı- İngiliz Antlaşması'nı (1838) unutmamak gerekir. Bu antlaşma Osmanlı pazarını İngiltere'ye adeta teslim ediyor, bununla, Osmanlı Hükümeti, kapitülasyon düzenine rağmen iktisadi alanda belirli ölçüde devlet himayesine imkân veren yed-i vahit usulünden vazgeçiyordu. Bu büyük taviz Mısır kalkınmasının da motoru bulunan mekanizmayı berhava etmiş bulunuyordu. Abdülmecid'in cülûsunu müteakip

⁶ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, Belge Yayınları, 1980, s.41.

ilan edilen Tanzimat Fermanı da Osmanlı Devleti'ni bütün Avrupa kamuoyuna şirin göstermekteydi.⁷

Tanzimat'la birlikte Osmanlı toplumunun yaşam biçiminde de bir takım değişiklikler kendini göstermeye başladı. Batı'nın yaşam biçimi yüzeysel objelerle Osmanlı toplumuna aktarıldı. Taklitçiliğe dayalı bu yaşam biçiminde iyi şeyler de olmuyor değildi.

19. yüzyılda İstanbul ve büyük liman şehirlerinde yeni bir hayat başladı. Bu yeni hayat tarzı, sadece kağıt konaklar, Avrupa mobilyası ve alafranga sofrada adabı olarak özetlenemez. Kadınlar eğitim görüyordu. Gazete ve dergi okunuyordu, asıl önemlisi roman okunuyordu. Kaç-göç büyük ölçüde devam etmekle beraber, yüksek sınıfın kadını toplum hayatına giriyordu, gezinti yerlerinde kadın-erkek flörtü başlamıştı. Bazı tekkelere kadınlar da devam ediyordu. Eczane ve doktorun yanında eski geleneklerde sürüyordu. İstanbul halkı Beyoğlu'ndaki hekimden, üfürükçüye oradan da eczaneye taşınır olmuştu. İmparatoriçe Eugenie İstanbul'dayken Küçüksu Kasrı'nı Sultan Abdülaziz'le ziyarete gitmiş; Padişah İmparatoriçe'ye kolunu vermişti. Bu manzarayı çayırdaki toplanıp seyreden kalabalık arasındaki alafranga zevat ikisini kol kola görmekten pek memnun olmuştu. Boğazdaki mehtap sefalrı, sayfiyedeki köşklere kadınlı erkekli saz söz meclisleri tutucu çevrelerin ve Ahmet Cevdet Paşa gibilerin dedikodu ve eleştirilerine neden oluyorsa da yeni hayat, bildiği gibi devam ediyordu. Alafrangalık laik eğitimin ve laik bürokrasinin derece derece benimsendiği bir hayat tarzıydı. Eski devirde ince yaşam, ulema sınıfının büyüklerine özgüydü, şimdi ise sivil bürokrasi modern ve pahalı yaşam biçimine öncülük ediyordu. Osmanlı aydınları medreseli-mektepli diye ikiye ayrılmıştı. Yavaş yavaş mektepli ve alaylı ayırımı da başlayacaktı. Diploma ve düzenli eğitim 19. yüzyıl Osmanlı adamının hayatını gençlik yıllarında etkileyen ve yol ayırımı belirleyen iki kuvvetli toplumsal kurumdu. Osmanlı aydınının bu dönemde çok okuyup yazdığını söylemek güçtü. 1822-1842 arasında 250 kadar eserin basıldığı, bütün

⁷ Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. baskı, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, s.107.

Tanzimat döneminde basılı kitabın birkaç bini geçmediği biliniyor. Oysa büyük Petro döneminden Ekim devrimine kadar Rusya'da 200 bini aşkın kitap basılmıştı. Osmanlı aydını, klasik dönemin bazı geleneklerini de atmadı. Günün mücadelesi, Avrupa edebiyatının izlenmesi, giderek Batı siyasal düşüncesine ilgi yanında, tarikatlara ilgi de vardı. Ara sıra bir tekkenin havasına sığınıp bir tür tecerrütle hayatın çalkantılarından uzaklaşmak, tekke şiiri ve tasavvufun tarihiyle ilgilenmek yeni bir modaydı. Mevlevilik ve Bektaşilik gibi tarikatlarla Müslümanlar kadar gayrimüslim okumuş zümrenin de bağları vardı. Bizzat Genç Osmanlılar denen muhalif grubun Bektaşiliğe liberal bir nitelik atfedip sempati duydukları biliniyor.⁸

Sonuç olarak, Osmanlı'nın içinde bulunduğu iktisadi, sosyal ve kültürel problemler, yaşadığı toprak kayıpları, Avrupa devletlerinin baskısı ve tüm bu sebeplerin tuzu biberi olan Mehmet Ali Paşa isyanı Osmanlı yöneticilerini bir takım yenilikler yapmaya mecbur etti. Bu noktada, yenilikler yerine bir takım tavizler vermek deyimini kullanmak daha doğru olacaktır.

4.1.2. Tanzimat Fermanı'nın Hükümleri ve Yeni Düzenlemeler

Tanzimat Fermanı, savaşlar ve toprak kayıpları ile iyice güçsüz düşen Osmanlı İmparatorluğu için bir nev'i kurtuluş reçetesi idi. Siyasi ve askeri olarak yıpranmış, ekonomik olarak çökmüş olan İmparatorluğun dış ülkelerin taleplerini kabul etmekten başka çaresi yoktu. Kurtuluş reçetesi olarak sunulan fermanın bir süre sonra hasta adamı ölüm döşeğine sürükleyeceğini kim bilebilirdi ki.

Mustafa Reşit Paşa'nın büyük gayretleri ile ilan edilen Tanzimat olayı, bir yandan Osmanlı aydınınının Batı karşısındaki hayranlığın bir ifadesi olurken, diğer yandan yüzyıllardan beri rakibi bulunduğu Avrupa'ya şimdiki düştüğü acizlik ortamında hoş görünme, onlara benzeme arzusunun devletin

---

⁸ İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu" **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. baskı, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, s.314-315.

başındaki insanlar tarafından izhar edilmesidir. Durum böyle olunca, Tanzimat olayı bir Batılılaşma olayı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani, Osmanlı'nın temel müesseselerinin Batı modeline bürünmesi ve Batı'yı örnek alarak İmparatorluğu kurtarmak gayreti, Tanzimat hareketinin temel esprisini teşkil etmektedir. Oysa bu yol, Tanzimat'tan çok önceleri kısmen denenmiş, İmparatorluğa arzu edilen dinamizm ve hüviyet kazandırılmamıştır. Şimdi ise askeri, içtimai, kültürel, ekonomik ve iktisadi alanlarda girilen Tanzimat yeniliği, aslında yeni bir dünya görüşünün Osmanlı toplumuna zerk edilmesi olayının adı oluyordu. Çünkü, Tanzimat enine boyuna bir değerlendirmeye tabi tutulduğu zaman, onun bir dünya görüşü olarak sunulduğu ortaya çıkacaktır. Takdim edilen bu dünya görüşü, o güne dek mevcut olan sistemi beğenmeyerek, yerine yeni bir nizam yani yeni bir düzen kurma çabasıydı. Kurulmak istenen bu nizam, sadece idari yapıda değil, Osmanlı sosyal hayatının her sahasında yeni bir düzenlemeye yönelme hareketi olarak kendini göstermiştir. Tabiri caizse, Tanzimat olayı, Osmanlı'nın bir kabuk değiştirme, bir manada da yeni bir hüviyet arama olayı idi. İçinde bulunduğu gerek psikolojik ve gerekse sosyolojik ortamdan kurtulmayı, İmparatorluğa mazideki dinamizmini yeniden kazandırmayı hedef alan bu olay, yeni bir hüviyet arayışından başka bir şey olamazdı.⁹

Düzene koyma, yeniden örgütlenme anlamına gelen Arapça Tanzim kelimesinin çoğulu olan Tanzimat adıyla tanınan ve doruk noktasına da, 1876'da ilk Osmanlı Anayasası'nın ilanı ile ulaşacak olan bu reform hareketi, sultanların ve çevrelerindeki insanların pek uzun bir süreden beri kendilerine sorup durdukları bir soruya yanıt vermeye kalkar ki, şudur o soruda: "Nasıl Kurtarmalı İmparatorluğu". Önerilen çözüm birkaç kelimedede özetlenebilir: İdarede merkezîyetçilik, devlet çarkının çağdaştırılması, toplumun batılılaştırılması, -hayli sınırlı da olsa- hukukun ve eğitimin dinden bağımsız duruma getirilmesi. Osmanlı Devleti, gözleri Avrupa'ya dikilmiş bir halde, onun sunduğu modelleri olduğu gibi kopya etmede aramaktadır kurtuluşunu. Sonuçlar göz alıcı bir biçimde ortaya çıkar: İkinci Abdülhamit'in saltanatının

⁹ Mehmet Aydın, "Tanzimat'la Aranan Hüviyet", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.17.

başlarında, gecikmiş romantiklere dönecekler ve Pierre Loti örneğinde olduğu gibi, her yerde kendini gösteren ve dört bir yana doğru yayılan bir modernliğin kurbanı olmuş eski Türkiye'nin kaybolup gidişine ağlayacaklardır.¹⁰

Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanan Tanzimat Fermanı üç temel üzerine inşa edilmişti:

- 1- Tebaanın yaşam, onur ve mülklerinin güvence altına alınması,
- 2- Vergi tarhının ve tevziinin bir sisteme bağlanması
- 3- Silahlı kuvvetlerde askere alma, eğitimde yeni yöntemler geliştirecek yeni kuruluşlar oluşturulması.¹¹

Sözü edilen maddeler birer iyi niyet göstergesi olmakla birlikte, sabun köpüğü misali yüzeysel ve geçici tedbirlerdi. İşin özüne inilmeden, uyruklar arasındaki uçurumlar giderilmeden, halkın eğitim seviyesi ve gelir düzeyi yükseltilmeden uygulamaya konulan bu göstermelik çözümler, günümüz siyasetinde bizlere sunulan Kürt açılımı, Ermeni açılımı vb. türü açılımlar gibi bir dönem heyecan yaratıp, sonrasında unutulmaya mahkûm olurlar. Özellikle de, demokrasi kültürünün tam anlamıyla özümsemediği ve çok çeşitli unsurlardan oluşan kozmopolit toplumlarda, bu unsurlardan sadece bir kısmına imtiyazlar tanınması o toplumu kaosa sürükler. Bu nedenle öncelikle, halkın eğitim ve gelir seviyesini yükseltmek, daha sonra yapılacak değişiklikleri demokratik platformda tartışmaya açmak gerekir. Aksi takdirde her kafadan bir ses çıkar ve bazılarının istediği gibi çözümsüzlük en iyi çözüm yolu olmaya devam eder.

4.1.2.1. İdari Alanda Yenilikler

Tanzimatçılar, özellikle de bu dönemde oluşan bürokratik yapı, her ekonomik çıkardan nemalanmak, pastadan en büyük payı almak güdülerile

¹⁰ Mantran, a.g.e., s.59-60.

¹¹ Ebubekir Sofuoğlu, **Osmanlı Devleti'nde Islahatlar ve Birinci Meşrutiyet**, İstanbul, Bayrak Yayınları, 2004, s.82.

yönetimin merkezileştirilmesinden yana olmuştur. Bu amaçla, ilk önce valilerin gücü kısıtlanmıştı. Bu da ayanların güçlenmesi anlamına geliyordu.

Yönetmelikler (nizamnameler) çıkarılarak valilerin hazineyle ilgili işlerdeki yetkileri tahsildarlara ve Maliye Nazırlığı'na bağlı devlet görevlilerine devredildi. Her vilayette valiye yardımcı olmak üzere bir vilayet meclisi teşkil edildi. Hıristiyanların da eşit haklarla katıldıkları bu eşraf meclisinin amacı, valinin gördüğü işleri denetlemektir. Meclisin sivil idare, maliye ve hukuk alanıyla ilgili işleri tartışmak, vergiyi tespit edip toplanmasını olduğu kadar Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasını da gözetmek hakkı vardı. Vali, bu meclis karşısında sorumlu duruma geliyordu. Bu, iktidarın eşrafın yani büyük arazi sahiplerinin eline geçtiği anlamına geliyordu. Valilerin gücünü kırmak için ayanların kudretini yeniden diriltmek tehlikesi göze alınıyordu. Aslında merkezi bürokrasinin taşrada iki hasmı vardı ve bu hasımlarına karşı tek mücadele silahı onları birbirine karşı kullanmaktı.¹² Bu, aynı zamanda Osmanlı toplumunda yönetimi ele geçiren baskıcı bir bürokrat kesiminde doğuşu anlamına geliyordu.

İdari alanda yeniliklere eyaletlerden başlandı. Eyalet sayıları 1846'da 28 eyaletten 36 eyalete çıkarıldı. Osmanlı devleti 36 eyalet, 162 liva ve 1267 kazadan ibaretti. Eyaletlerin başında müşir rütbeli vali, livalarda paşa, kazaların çoğunda ise, muhassıllar bulunurdu. 1844 yılında Osmanlı Devleti'nin nüfusu takriben 21 milyonu Müslüman ve 14 milyonu gayrimüslim olmak üzere 35 milyondur. İstanbul'un nüfusu ise, 475 bini Müslüman, 416 bini gayrimüslim olmak üzere 891 bindi. Osmanlı İmparatorluğu farklı yapısı ve geniş toprakları ile merkeziyetçi sistemin uygulanmasında güçlük çıkartıyordu. Bu yüzden de merkeziyetçilik sistemi yerine valilere geniş yetkiler tanıyan sisteme geçilmek zorunda kalınmış, bu yüzden de eyalet idaresi için hazırlanan kanun ve nizamnamelerde birkaç defa değiştirilmişti.¹³ Eyaletlerde daha adil bir idarenin kurulması için 1840'da yayınlanan bir fermanla Muhasır-ı Emval adlı yeni bir sistem getirilmiş, bu sistemle, eyaletlerde vergilerin tahsili, emlak ve nüfusun tahriri, merkez, kaza ve

¹² Yerasimos, a.g.e., s.52.

¹³ Sofuoğlu, a.g.e., s.86.

köylerde yeni meclislerin teşkil olunması merkezden tayin edilen muhassillara bırakılıyordu. Bu yeni sistemde eyaletlerin idaresinde merkezin kontrolünün daha etkin hale getirilmesi, sancak merkezleri, kaza ve köylerde meclisler kurularak ırk ve mezhep ayırımı yapılmaksızın halkın devlet idaresinde söz sahibi olması düşünülmüştü. Yeni sisteme göre eyalet merkezleri bir vali, bir muhassıl; livalar askeri ümeradan bir muhafız, bir mal müdürü, kazalar yine bir mütesellim yahut muhassıl tarafından idare olunacak ve memurlara maaş bağlanacaktı. Valiler, Dâhiliye Nezareti'ne, askeri kumandan ve muhafızlar Bab-ı Seraskeriye'ye ve maliye memurları Maliye Nezareti'ne karşı sorumlu idiler. Böylece eyaletler, valilerden ziyade hükümet merkezine bağlanmış oluyorlardı. Bu sistem ilk olarak ancak İstanbul civarında bulunan eyaletlerde uygulanabildi. Uzak eyaletlerde uygulanamadı. Muhassılların vergileri zamanında toplayamaması, yeniden iltizam usulüne dönülmesine neden olmuştu.¹⁴

18. yüzyılın sonlarında, İmparatorluğun hizmetinde 1000 ila 1500 arasında kâtip bulunuyordu. Abdülhamit döneminde, Babiâli'nin dairelerinin sayısı yüz bine kadar varan kâtip ve her türden kırtasiyeciler memur barındıracaktı çatısı altında. Yönetim kurumlarının Tanzimat döneminde büründüğü göz alıcı şişme ve gitgide artan karmaşıklıklarını ortaya koyma konusunda, sadece bu rakamlar bile bir fikir vermeye yeter. Var olan daireleri kesip biçme ve arkasından yeniden budayıp yontmak zorunda kalan, bir süre önce kurulmuş olanlara yeni daireler ve makamlar eklemek gerekliliği ile yüz yüze gelen Osmanlı reformcuları, birkaç on yıl içinde, Fransa gibi bürokratik geleneği zengin bir devletinkine benzer bir merkezi idare yaratmayı başardılar.¹⁵

Bir süre sonra üç kıtaya hükmeden Osmanlı'nın merkeziyetçi sistemi daha fazla sırtlanamayacağı anlaşılınca, tekrar eski sisteme dönmek zorunda kalındı. Ancak yine ısrarla eyaletler üzerinde merkezin kontrolünü etkinleştirmek amacıyla yeni düzenlemeler yapıldı ve halkın söz sahibi olduğu meclisler kuruldu. Bu arada mali teşkilatta unutulmadı. İltizam usulü

¹⁴ Sofuoğlu, a.g.e., s.87.

¹⁵ Mantran, a.g.e., s.77.

kaldırılarak vergi tahsil işi merkezden atanan maaşlı memurlara devrolundu. Bir müddet sonra bencil bürokratik kadroya hizmet eden bu sistemden de verim alınamayacağı anlaşılınca tekrar iltizam usulüne dönüldü. Böylece İmparatorluğun merkezileştirilmesi ve tek elden yönetilmesine yönelik olarak yapılan düzenlemeler bir süreliğine rafa kaldırılmak zorunda kaldı.

4.1.2.2. Hukuk Alanında Yenilikler

Bu dönemde Meclis-i Ahkâmı-ı Adliye, Danıştay ve Yargıtay yetkilerine sahip, Tanzimat doktrinini hukuk alanına çıkaracak en önemli organ olarak kurulmuştur. Ceza Kanunname-i Hümayunu, 1846 tarihli İdari Kanun, Ticaret Kanunu da bu heyetin çalışmalarının eseridir. Şer'îye Mahkemeleri'nin yanında Hıristiyan unsurun ihtilaflarını çözmekle görevli Cemaat Mahkemeleri ve gene Karma Ticaret ve Asliye Mahkemeleri kurulmuştur.¹⁶

1846 yılında devlet memurlarının görev, yetki ve sorumluluklarını belirten yönetmelikler çıkarıldı. 1850 yılında Fransızca'dan bir Ticaret Kanunu çevrildi ve 1852'de ilk idare meclislerinin yetkilerini tespit eden ilk Vilayetler Kanunu (Vilayetler Nizamnamesi adıyla) çıkarıldı. Reformlar ulemanın son kalesine karşı da taarruza geçmişti. Hem Müslümanları hem de Hıristiyanları ilgilendiren davalar için karma mahkemelerin kurulması, kadınlara mahsus yargı alanının bir kısmını onların elinden alıyor ve medreselerin yanı sıra halk mekteplerinin açılması eğitimin bir kısmını ulemanın tekelinden çıkarıyordu.¹⁷

Kadınlara başkanlık ettikleri ve üyeleri arasında din örgütünden başka birçok kimselerin bulunduğu bu yeni mahkemeler, görünüşte İslam topluluğunun dışına çıkmıyorlardı pek. Ne var ki, bu mahkemelerde, mülki makamlarca atanan, Müslüman olmayanların yanı sıra, laik kişilere de yer verilmişti. Ayrıca, sadece Babıâli'nin koyduğu yasaların geçerliliği vardı

¹⁶ Tunaya, a.g.e., s.31-32.

¹⁷ Yerasimos, a.g.e., s.52.

oralarda. Sesi soluğu çıkmasa da gerçek bir devrimdi bu ve ulema arasında geçici bir direnişle karşılaşacaktır yalnızca.¹⁸

Yeni kanunları kaleme almakla görevli hukukçuların aldıkları bütün önlemlere karşın, bu kanunlarda, ulemayı çileden çıkaracak şeyler oluyordu kuşkusuz. Faizli borç vermeyi yasallaştıran ve İslam Hukuku'nun öngörmediği ortaklık biçimleri getiren Ticaret Yasası özellikle, oybirliği sağlamaktan uzak kalacak ve sert tartışmalara yol açacaktır. Ne var ki, bütüne bakıldığında, bu tür çalışmalar seyrek olacaktır; çünkü Tanzimat mevzuatı, İslam'la yeniliği uzlaştırmayı pek güzel bilmektedir genellikle.¹⁹

Yeni yasaları yürürlüğe sokmak için, yeni yargılama usulleri de gerekiyordu; çünkü din adamlarının eline bırakılmış geleneksel mahkeme ve usuller, değişmeye şöyle böyle uygundu ancak. Bununla beraber, reformcular, bu konuda da ihtiyatlı hareket ettiler. Ne kadıların din mahkemelerini ortadan kaldırmak söz konusuysa tek kalemde, ne de Müslüman olmayan cemaatlerin mahkemelerini. Osmanlı toplumunu temellerine kadar alt üst etmek olurdu bu. Ne var ki, yeni kanunlara ilişkin davalarda, adaleti sağlamakla yükümlü yargılama usullerini ötekilerin yanına gitgide artan bir hızla koymak mümkündü.²⁰

Niyazi Berkes ise, adli sahadaki ikiliği şöyle tespit eder: “Bu yeni kanunlar, Şer'iyye Mahkemeleri adıyla anılmaya başlayan mahkemelerden ayrı olan Nizamiye ya da Adliye Mahkemeleri'nde uygulanıyor ve Adalet Bakanlığı'nın alanına giriyordu. Şeriat Mahkemeleri ise Şeyhülislamlığın alanında kaldı.²¹

Tanzimat döneminin eski ve yeniyi aynı potada eritmeyi amaçlayan bu düalist yapısı, bir müddet sonra toplumda kargaşaya neden olacak ve uygulanması güç bir hal alacaktı.

---

¹⁸ Mantran, **a.g.e.**, s.83.

¹⁹ Mantran, **a.g.e.**, s.82.

²⁰ Mantran, **a.g.e.**, s.83.

²¹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s.218.

4.1.2.3. Eğitim Alanında Yenilikler

Eğitim alanında çalışmalar için 1845'te Muvakkat Meclis-i Maarif tesis edildi. Bundan sonra bu meclis ilk olarak; ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademeli bir eğitim sistemini teşekkül ettirdi. 1847 yılında da Mekatib-i Umum Nezareti kuruldu. Bundan başka, bugünkü manada ilkokula denk olan sübyan mekteplerinin ıslahına yani, bir tedris usulüne başlandı. Tanzimat dönemi diğer eğitim atılımları arasında, Meclis-i Maarif Umumi'nin kararıyla 1847'de Darümuallimin, bir sene sonra da tahsil itibariyle rüştiyelerden biraz yüksek olan Darülmaarif adında meslek okulları açıldı. Ordunun ihtiyacı için, 1849'da Erkan-ı Harbiye açıldı. Darülfünun ve diğer yüksek okulların orta tahsil görmüş öğrenci ihtiyacını karşılamak için başta İstanbul ve diğer büyük şehirlerde mülkiye rüştiyeleri kuruldu. Darülfünun 1862'de ancak faaliyete geçebildi.²²

Cevdet Paşa'nın da yardımıyla tedrisatla meşgul Maarif-i Umumiye Meclisi yanında 1851'de akademi hüviyetinde 40 azalılı Encümen-i Daniş kuruldu ve hangi sahalarda çalışacağı hakkında etraflılı bir nizamname yayınlandı. Reşit Paşa Encümen-i Daniş'in açılış konuşmasında eğitim atılımlarında Türk dilinin sadeleştirilmesi, Türk tarihine ehemmiyet verilmesi, dünyada gelişmekte olan fikir hareketlerinin takip olunması, sanat, fen ve diğer sahalarda Avrupa'da yazılan eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesi ve halkın faydalanacağı şekilde açık bir dille eserler telif edilmesi gibi hususlara değinmişti. Ancak Encümen-i Daniş'in üyelerinin çoğunun vukufiyetsiz olmalarından dolayı bu hedefler vaktinde gerçekleşmedi. Bu hedeflerden sadece Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'inin yazılması gerçekleşebildi.²³

Tanzimat dönemi, eğitimin çağdaştırılması yolundaki bütün çabalarına rağmen en az başarıyı ilk eğitim alanında göstermiştir. Bunun başlıca nedeni, din alanında kalan ilköğretimin, eğitim alanının modernleştirilmesine karşı gelmekten çok, bununla rekabet eder duruma gelmesi ve Tanzimat'ın bu alanda sadece yüzeyde kalmış yenilikler getirmiş

²² Sofuoğlu, a.g.e., s.86.

²³ Sofuoğlu, a.g.e., s.86.

olmasıdır. İkinci Mahmut zamanından beri eğitimin devletleştirilmesi tutumu başladığı halde, ilkokullar için medrese dışında öğretmen yetiştirme kursları ya da okulları gibi bir fikir henüz doğmamıştı. Onun için ilkokullarda din eğitiminden değil, modern eğitimden geçmiş öğretmen bulunamadığı halde, medreseden yetişme öğretmen bol sayıda bulunduğundan bu okullar yine medresenin etkisi altında kalmışlardı.²⁴ Gerçi daha sonraki yıllarda ilköğretimin iyileştirilmesi konusu biraz daha belirgin olarak gündeme gelmiş, 19. yüzyılın son çeyreğinde sübyan okullarının iyileştirilmesini amaçlayan bazı kararlar alınmıştır. 1870'ten sonra "iptidai" adı verilen yeni tip ilkokullar açılmış ve 1876 Anayasası ile de çocukların ilkokula devam zorunluluğu getirilmiştir. Fakat bu kararlar ve daha sonra girişilen çabalar da iki önemli sorun çözülemediği için başarısız kalmıştır: okul çağında olan tüm çocuklar için zorunlu olan ilköğretime yıllarca hiç devlet parası harcanmamıştır. İlkokulların giderleri yerel vakıf, hayrat katkıları, bağışlar ve öğrencilerden alınan ücretlerle karşılanmıştır. Başarısızlığın bir diğer nedeni ise, ilköğretimin ulema yönetiminde kalması idi. İlköğretim sorumluluğu ancak 1916 yılında Maarif Bakanlığı'na devredilmiştir.²⁵

Tanzimatçılar, Batı'ya ayak uydurabilmek için eğitimin çağdaşlaştırılması gereğinin farkındaydılar. Bu amaçla, eğitim alanında yeni düzenlemeler yaptılar. Fakat halktan gelecek tepkileri bertaraf etmek için geleneksel eğitim kurumlarının devamıyla birlikte, bunlara ek olarak Batı tarzında eğitim kurumları oluşturdular. Ve Osmanlı tarihi, uzunca bir dönem bu iki kurumun çatışmasına sahne oldu.

Geleneksel eğitim sistemi, mektep ve medrese şebekesiyle, seçkinlerin yetişmesinde, hala önde gelen bir rol oynuyordu o dönemde. Modernleşmeyi alabildiğince başarıyla yönlendirmeye yetenekli insanları yetiştirmek amacıyla, dinsel pedagojiyle ilgisi olmayan eğitim yöntem ve kurumlarına gitmenin zorunluluğunu pek çabuk kavradı reformcular. Bununla beraber, ortada araçlar olmadığından ve özellikle de yeterli sayıda öğretici

²⁴ Berkes, a.g.e., s.230.

²⁵ Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, İstanbul, Homer Yayınları, 1. baskı, 2003, s.44.

bulunmadığından, eğitimde dünyasallaşma oldukça ağır yürüyecektir; en azından, devletin kurduğu pedagojik düzen bakımından böyledir bu.²⁶

Tanzimat milli eğitim alanında medreseye dokunamamıştır, fakat metoduna sadık kalarak onun yanında darülfünun, orta ve ilkokullar kurmuştur. Birbirini reddeden akılcı ve skolâstik iki zihniyetin temsilcileri bir arada ve aynı ödevlere sahip olarak bırakılmışlardır. Medrese teokrasinin, yeni okullar ise Batılılaşmanın liderleriydiler. Medrese ve ulema ilk fırsatta nüfuz ve hâkimiyetlerini sınırlayan Batı örneğinde kurulmuş eş müesseselerden kurtulmak istemişlerdir. Doğu ile Batı'nın yan yana yaşatılmak istenmesi bu devrede kesin şeklini almıştır. Bundan böyle, İmparatorluğun son günlerine kadar, ıslahat cereyanları belli ve değişmez meselelere uygun olarak gerçekleşme yoluna gireceklerdir. Problemler artık kesin şekillerini almaktadırlar.²⁷

Tanzimat'ın maarif politikası sivil ve askeri, sıra sıra mektepler, hatta Darülfünun açtı. Bu açtığı mekteplere, medreseden Arapça'yı, tekkeden Farsça'yı getirip koymasına rağmen, milli ruhun içinden bir öz, bir cevher götürmüş, bunun yerine de bizim olmayan, bize uymayan yabancı bir şey getirmişti.²⁸

Tanzimatçılar, İstanbul ve diğer birkaç büyük şehirde Türk yüksek okulları yerine yabancı misyoner okullarının çoğalmasından dolayı çok eleştirilmişlerdir. Örneğin 1839 -1840 yıllarında İngiltere ile imzalanan iktisadi antlaşmadan, Türk asıllı vatandaşlar değil, Rum, Ermeni, Musevi ve Slav kökenli Hıristiyan azınlıklar faydalandı. Çünkü Adam Smith'in iktisadi teorisine benzer bir sistemi uygulamak için yeni eğitim sistemi gerekiyordu. Osmanlı Devleti benzer bir sistemi uygulamak için iktisat eğitimini Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk olarak yabancı misyoner okulları başlatır. Bu yabancı okullara, misyoner oldukları için, Müslüman çocuklarını göndermiyorlardı. Bunun için azınlık çocukları iktisadi öğretimi Türk çocuklarından önce öğrenir. Böylece, dış etkenlerin rolü sayesinde Osmanlı Devleti içinde Hıristiyan

²⁶ Mantran, a.g.e., s.84.

²⁷ Tunaya, a.g.e., s.32.

²⁸ Kâzım Yetiş, "Tanzimat Tavırlarının Tasnifi", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.129.

azınlık çocukları bir adım ileri geçerek, sermaye ve tekel sahibi oluyorlar. Bunu görünce bazı Tanzimatçılar Türk eğitim sisteminin çağdaşlaşmasını vurgulamışlardır, ama bu kötü gidiş engellenmedi.²⁹

4.1.2.4. Mali Alanda Yenilikler

İdari yapıda merkeziyetçi yaklaşımın bir yansıması olarak, iktidarı ve ekonomik gücü elinde tutmak isteyen bürokrat kesim, mali alanda da merkezi yapıyı güçlendirici faaliyetlere girişti. İltizam sistemini kaldırarak yerine merkezden atanan maaşlı memurların başat rol oynadığı muhassıllık sistemini getirdi.

Ferman, vergilerin tayini ve askerin celp ve istihdamı hususlarını yapılacak kanunların esas mevzularına ait meseleler olarak tespit ettikten sonra icra makamlarına direktif mahiyetinde olmak üzere bazı noktalara işaret ediyor. Memleketi müdafaa için askere ve diğer masraflara, bunlar için de paraya ihtiyaç vardır. Bu parayı temin edecek vergi ile memleketi koruyacak askerin toplanmasında, bu vakte kadar cari kötü usulleri terk edip herkesin kudreti nispetinde yani nispi müsavat dâhilinde iştiraki temin etmek gerekir. Vergi cibayetinde daha eskiden cari olan “yedi vahit” yani inhisar usulü kalkmış ise de, yerine kaim olan iltizam usulü daha az zararlı değildir. Çünkü mültezim ve muhassılların halka zulüm etmelerini, keyfî tahsilât yaparak memleketi soymaları mucip olmakta, bu suretle de iktisadi ve zirai hayatı felce uğratmaktadır. Hatta bizzat Abdülmecit, iltizam usulünü “sirkati müevvele” diye tavsif etmiştir. Şu halde, bu usulün değiştirilmesi, hiç kimseden kudreti nispetinden fazla vergi alınmaması, devletin bütün masraflarının bir kanun ile tayin ve teybin olunması lazımdır.³⁰

Tanzimat'ın ilanı yeni ve daha kararlı bir dönemin başlangıcı oldu. Tanzimat bir bakıma 18. yüzyılın sonundan itibaren söz konusu olan

²⁹ Muzaffer Turan, “Tanzimat’ın Dış Etkenleri”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.154.

³⁰ Abadan, **a.g.m.**, s.60.

gelişmelerin bir ürünü ve sonucuydu. Giderek artan devlet giderlerine sağlam karşılık bulma yolunun, vergi kaynağına inmek ve yükümlüden elde edilen vergiyi minimum kayıpla hazineye intikal ettirmek olduğu, önemli bir gerçek halinde Tanzimatçılarca benimsendi. Bu amaçla iltizam usulü kaldırıldı ve vergi tahsil işlerinde görevlendirilmek üzere muhassıllık teşkilatı kuruldu. Ayrıca vergilerin yeniden hak ve adalet ilkelerine uygun biçimde saptanmasına başlandı. Bunlara koşut olarak da merkezi mali örgütün yeniden düzenlenmesi gerekti. Yapılan düzenlemeler sırasında çeşitli isimler altındaki hazineler lağvedilerek, birleştirildi. Böylece tek bütçe ve tek hazine sistemine dönülmüş oldu. Bu, devlet yapısında her konudaki merkezileşmenin doğal bir sonucu ve merkezileşmenin en önemli göstergesiydi de.³¹ Ne var ki, yeni sistemin dönemin idari koşullarında fazla uygulanabilir bir yanı olmadığı çabuk anlaşıldı; bir hayli vergi için kiralamanın yeniden konması gerekti. Bununla beraber, işler yürürken, Osmanlı vergi sistemi, Babiâli'nin, özellikle de Mehmet Fuad Paşa'nın iki sadrazamlık döneminde bu alanda koyduğu yaratıcılık sayesinde çeşitlenmeye başlamıştı. 1860'lı yılların ortalarına doğru, İmparatorluğun vergi alanında elindeki araç gereç, daha şimdiden oldukça karışık olup çıkmıştır.³²

Yeni düzenlemeler uygulamaya konulduktan kısa bir süre sonra pek çok yörenin vergi gelirlerinde büyük gerilemeler ortaya çıktı. Devletin taşrada kendi başına vergi toplayabilecek siyasi ve idari gücünün olmadığı görüldü. Yerel unsurların gücü karşısında devletin atadığı memurlar, tahsildarlar, hatta valiler çaresiz kalmaktaydı. Bu durumda merkezi devlet iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmayı kabullenmek zorunda kaldı.³³

Tanzimat sonrası, Osmanlı kurumları, Batı etkisi altında değişime uğrarken, vergi düzeni de, Avrupa'daki gelişime benzer bir değişim süreci içerisine girmiştir. Ancak Avrupa'da oluşan toplumsal yapının zorladığı değişim çizgisi, Osmanlı Devleti'nde pratik amaçlarla benimsenen vergi

³¹Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: 18. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986, s.305-306.

³²Mantran, **a.g.e.**, s.92.

³³Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, s.15.

reformlarını, toplumsal ve kurumsal yapının elverdiği ölçülerde başarılı kılmışken, zaman zaman tüm çabalar sonuçsuz kalmıştır. Batı etkisi altında gelişen Osmanlı vergileri içerisinde Tanzimat öncesine ait geleneksel vergilerin devam eden ağırlığı, vergi tahsil usullerinde iyileşmenin sağlanamayışı ve özellikle tüm çabaların iltizam usulünü bir türlü kaldıramayışı, bölgelerin ve kişilerin eşit vergilendirilmesi ilkesinin gerçekleşemeyişi, toplumsal ve kurumsal yapının gösterdiği direnmelerin yabancıların sahip olduğu vergi ayrıcalıklarıysa, dış siyasi ve ekonomik baskıların bir uzantısıdır.³⁴

Umumiyetle vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve angaryanın kaldırılması kararı ağır problemler ve kargaşalıklar ortaya çıkardı. Reşit'in iktidardan düşmesinde bilhassa mali sahada başarısızlığı amil olmuştur. Meclis- i Vala'nın yaptığı en mühim ve radikal reform, iltizamın kaldırılması idi. Devrimci bir kararla kaldırılan bu asırlık müessese yerine konan yeni teşkilat vasıta ve eleman yokluğu yüzünden maliyeyi bir anarşi içine atmıştır. Diğer taraftan geniş bir zümre, bilhassa mültezimler, voyvoda ve sarraflar ve onlara bağlı bir sürü kimseler bir anda kazanç ve istismar kapılarının kapandığını görmüşlerdir. Bunların arasında taşrada küçük iltizamları üzerine alan ve bu yolla zenginleşen birçok ayan ve ağalar bulunmaktadır. Bir takım ağalar, servete göre vergi ödeme prensibinin uygulanması yüzünden ödeyecekleri vergi miktarının birden bire arttığını yahut eskiden olduğu gibi angarya yoluyla ve yerleşmiş adetler ve çeşitli suiistimallerle halktan sızdırdıkları menfaatlere son verildiğini görmüşlerdir. Vergi ödemekte herkesin eşit olması, imtiyazların ve muafiyetlerin kaldırılması, eskiden az vergi veren ayan ve çorbacıların ve vergiden muaf bulunan din adamlarının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır. Hıristiyan vakıfların vergiye tabi tutulması ve bu maksatla bu gelir kaynaklarının sınırlandırılması, halk üzerinde büyük nüfuzu olan ruhban sınıfını ıslahat aleyhine çevirmiştir. Bütün bu mali ıslahatların uygulanmasında Reşid Paşa aşılmaz güçlük ve başarısızlıklarla karşılaşmıştır. Kâğıt üzerinde yapılan ıslahat, yeni adlar

³⁴ Abdüllatif Şener, "Osmanlı Vergi Reformları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.270.

altında eskinin devamından yahut en çok eski ile yeniye uzlaştıran bir tedbirden ibaret kalmıştır.³⁵

4.1.3. Tanzimat Bürokrasisi

Türk toplumsal tarihinde yeni düzen kurmak üzere gerçekleştirilen reformların ilki ve neticeleri bakımından en kalıcısı olan “Tanzimat”, klasik dönemde kul bürokrat olan Osmanlı bürokrasisini güçlendirecek bir düzenleme olmuştur. Tanzimat uygulamasıyla birlikte bürokratlar, kul statüsünden çıkarak özgür insanlar haline gelmişlerdir. Özgür hale gelmiş olan bürokratlar artık devlet içerisinde örgütlenmiş, bir başka ifadeyle devleti kendileri için bir araç haline getirecek konuma yükselmişlerdir. Bu yapı, imparatorluktan cumhuriyete geçerken büyük ölçüde gücünü korumuştur.³⁶

Bürokrasinin, yeniden güç kazanmasına imkân veren iki olay; yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla, ayanların siyasal iktidarlarının yıkılmasıdır. Zora başvuruyla sağlanan bu iki sonuçtan sonra, bürokrasi yeni baştan en önemli yönetici sınıf haline gelir. Doğrusunu isterseniz üretim araçlarının her türlüşünden kopmuş, bir anlamda soyut bir yönetici sınıfı kavramak da mümkün değildir ve aslında öfkenin egemen tabakası, hazineyi ellerinde tutan merkezi bürokratlardan, taşra valilerinden, büyük mülk sahiplerinden ve tefeci sarraflardan meydana gelir. Üstelik herhangi bir kişinin bu kategorilerden bir kaçına dâhil olmasını engelleyecek bir yasakta yoktur. Mesela taşraya vali tayin edilmiş birinin, aynı zamanda bir çiftlik sahibi olması gibi. Ne var ki, bu durum bütün bu unsurların birbiriyle kaynaşıp egemen bir sınıf haline dönüşeceği bir evrime uğrayacak yerde, güçlerin kutuplaşmasına ve üretim araçlarından yoksun ama siyasal iktidara ve hazineyi denetim hakkına sahip bürokratlarla, siyasal iktidardan

³⁵ Halil İnalçık , “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. baskı, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006, s.135.

³⁶ Bilgin, a.g.e., s.114.

uzaklaştırılmış arazi sahipleri arasında bir ikileme yönelir Bu çelişki İmparatorluğun son döneminin, hatta onu da aşarak Türkiye Cumhuriyeti'nin evrimi üzerinde bütün ağırlığını duyuracaktır.³⁷

İmparatorluk yapısının tarihi şartları içerisinde gelişen bürokrasinin, 19. yüzyıldan itibaren geçirdiği evrim, bir toplumun devlet içerisinde yükselen bir zümre tarafından nasıl baskı altına alındığının, toplumsal özgürlüklerin nasıl bastırıldığının, değişme imkânlarının nasıl yönlendirildiğinin veya engellendiğinin de örneklerini vermektedir.³⁸

Tanzimat, Osmanlı bürokratik yapısındaki bir kırılmayı ifade eder. Bu dönemde Osmanlı devlet adamları Batı karşısında uğranılan yenilgiler sonucunda büyük bir şok ve şaşkınlık hali yaşamışlar, düşünce ve değer yargıları altüst olmuş ve kendilerine olan güvenleri sarsılmıştır. Tanzimat bürokrasisi, Batılılaşma projesini uygulayabilmek için var gücüyle çalışmıştır. Fakat bunların Batılılaşmayı halka izah etme gibi bir endişeleri olmadığı için çabaları da sınırlı kalmış ve Batılılaşma hareketi tüm toplum tabakalarına yayılamamıştır. Bununla beraber bu yeni bürokrasi, etkileri günümüze kadar ulaşan toplumun tepeden düzenlenmesi ve şekillendirilmesi geleneğinin de başlatıcısı olmuştur. Bürokratlar ilk elde kazandıkları başarıdan sonra, önce İmparatorluğu elden geldiğince merkezileştirip, yani ülkede yaratılan ürün fazlasını kendi ellerinde toplayıp, iktidarı ellerinde tutan sınıf olarak kendilerini daha sağlam temeller üzerine oturtmaya; sonra da Avrupa'da benimsenen burjuva idealleri doğrultusunda bir evrimleşmeyi gerçekleştirmek amacıyla, kendi sınıf mensupları arasındaki dengenin zorunlu kıldığı ve her türlü sivirmeyi cezalandıran grup disiplininden birey olarak kurtulmaya yönelirler. Böylece Osmanlı bürokrati kendi gücünü devam ettiren devlet yetkilerini muhafaza ederken, aynı zamanda bu devleti Avrupa'daki modellerden esinlenilmiş liberal bir devlete doğru evrimleştirmek ister. Birbiri ardı sıra yapılagelen reform dalgaları da, bu reformların çelişkileri de işte buradan gelir. Bu yüzden ki, Osmanlı bürokrati o ateşli ıslahatçılığı içinde, Avrupalı

---

³⁷ Yerasimos, a.g.e., s.33.

³⁸ Bilgin, a.g.e., s.148.

diplomatik çevreler kadar, geleceğini elleri arasında tutmakta olan büyük arazi sahipleriyle de arayı bozmamaya çalışır.³⁹ Tanzimat Fermanı'yla bürokrasi amaçlarına ermiş olur; iktidarın merkezîleşmesiyle zenginleşme ve herkesin elindeki servetten yararlanma hakkı kural haline getirilir. Diğer sınıfların çıkarları, bürokrasinin çıkarlarıyla özdeşleştiği ölçüde gerçekleşir. Toprağın mülkiyetiyle İmparatorluğun Hıristiyan uyruklarının eşitliği işte bu ölçü içinde tanınır. İşte bu yüzden, sonuçtan ne toprağı elinde bulunduranlar, ne de Hıristiyan uyruklar hoşnuttur. İlkleri eskiye dönülmesini, ikinciler ise daha ileri gidilmesini isterler.⁴⁰ Bürokrasi, reformları siyasal ve ekonomik güçlerin merkezileşmesinde daha fazla yol kat etmek için istiyordu; bir birey olarak bürokrat ise bunları, elindeki servetten hiç bir ayak bağıyla karşılaşmaksızın yararlanabilmek imkânına kavuşmak için arzuluyordu. Bu reformlar, mahalli pazarların uluslararası ticarete açılmasının sağladığı imkânlardan tam olarak yararlanabilmek için de gerekiyordu.⁴¹

Bürokrat veya daha geniş kadrosuyla siyasal elitlerin hâkim konuma yükselmesiyle birlikte imparatorluk geleneği içerisinde oluşmuş olan “kutsal devlet”, “edilgen toplum” farklılaşması giderek ideolojik düzeyde bir “ilerleme misyonu” içerisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Buradaki ilerleme anlayışı, toplumu ileri götürmek için, devletin topluma her tür müdahale yetkisine haiz olduğu şeklindeki bir düşüncüyü kapsamaktadır. Toplum ve devlet arasında ara mekanizmalar, güçlü sınıflar oluşmadığı için, burada toplum, müdahale edilebilecek bir yığın olarak görülür. Müdahaleyi yapacak olanlar ise bellidir; ilerlemeyi bilen, bu fikre inanan siyasal elitler. Böylece tarihimizin ilk toplumsal Batılılaşma projesi uygulanmaya başlamıştır.⁴²

Modernleşmeyi Batılı gibi yaşamak, Batılı gibi giyinmek olarak algılayan Tanzimat bürokratlarının yapılan reformları halka kabul ettirmek gibi bir kaygısı olmamakla birlikte, yaşam tarzları halk tarafından benimsenmeye başlamıştı.

---

³⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, s.34.

⁴⁰ Yerasimos, **a.g.e.**, s.49.

⁴¹ Yerasimos, **a.g.e.**, s.36.

⁴² Bilgin, **a.g.e.**, s.128.

Tanzimat ricalinin ve Avrupa'ya özenen aydınların muhitlerinde başlayan yenilikler yavaş yavaş halkın arasına girmeye başlamıştı. Hatta o dönemin devamlı gidilen yerlerinden Tarabya'da, Büyükdere'de görülen ecnebi kıyafet ve adetlerini Müslüman halk, artık sık sık gidip gelmeye başladığı Beyoğlu'nda da kışın daha yakından görüyordu. Garp hayatının unsurları taklit ve moda sayesinde gündelik hayata girmişti. Devrin gazetelerinde görülen her gün Avrupa'dan yeni bir modanın girdiğini gösteren ilanlar Tanzimat Fermanı'yla, Batı'dan nelerin girdiğini gösteriyordu. Fermanın hükümleri arasında böyle maddeler olmadığı halde, Batı'nın yaşam tarzının taklidi, aydınların ve bürokratların bu tarzı benimsemelerinden kaynaklanıyordu.⁴³

Avrupa modasını yakından takip eden Osmanlı aydını, İmparatorluğun esas maraz noktalarını teşhis edememiş, şüphesiz bunun içinde tedavi reçetelerini sunamamıştır. Nitekim 1791 yılında, cephe dönüşü, ordu henüz Silistre'de iken, devrin padişahı asker ve ulemadan devrin ileri gelen yirmi iki aydınına, İmparatorluğun içinde bulunduğu durum hakkındaki görüşlerini bildirmelerini istemişti. Devrin aydınları, hep birlikte askeri alanda reform yapılmasını önermişlerdi. Hâlbuki o devrin Osmanlı devlet yapısı sadece askeri değil, hatta dini teşkilatlar dâhil, tüm sosyal yapıda rahatsızlık içindeydi. İşte bunun içindir ki, askeri reformlar, alınan yeni disiplin örnekleri, Osmanlı'yı kurtaramamıştır. Çünkü askeri sahadaki yönelişlerde uzun bir tefekkür ve ihtiyacın hissedilmesi sonunda olmamıştır. Osmanlı, mazinin haşmeti içinde küçük gördüğü Hıristiyan hasımların karşısında hudut boylarında mağlubiyetle karşı karşıya gelince, dikkatini ordularının donatım ve eğitiminin modernleştirilmesine çevirmiştir.⁴⁴ Zaten, Tanzimat dönemi aydın ve yönetici kadrosunun en önemli kusuru da, cephedeki mağlubiyetlerin acısı ile daima şekilde yeniliğe yönelmeleri ve hiçbir zaman öze inememiş olmalarında idi. Durum böyle olunca da Osmanlı'yı ne Nizam-ı Cedit, ne yeniçerilerin yok edilmeleri ve ne de Tanzimat'la sunulan reçeteler kurtuluşa götürmeyecekti. Çünkü takdim edilen şeyler, Osmanlı insanının

⁴³ Sofuoğlu, a.g.e., s.81.

⁴⁴ Aydın, a.g.m., s.15-16.

zihinsel yapısının içinde belli bir sentezin ürünü olmak bir yana, onda fikir planında hiçbir çile payı bile yoktu. Bunun için yeniliklerin genetik özelliği olmadığı gibi hepsi de mevzi planda kalıyordu.⁴⁵

Köprülü, Tanzimatçıların hiç bir milli esasa dayanmayan Avrupa taklitçiliği ile memleketi altmış, yetmiş sene faydasız hayallerin peşinde koşturduklarını söyleyerek meselenin farklı bir yönüne dikkatimizi çekmektedir.⁴⁶

4.1.4.Fermanın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler

4.1.4.1. Halkın Tepkisi

Tanzimat döneminde yapılan reformların bir kısmının uygulanma olanağı yoktu. Bir kısmı ise kısa bir süre uygulandı ise de, -örneğin, muhassıllık sistemi gibi- koşullar kötüleşince yürürlükten kaldırıldı. Yüzyıllık geçmişe sahip kurumların bir anda tasfiyesi mümkün değildi. Tanzimatçıların tarafından, gerekli altyapı oluşturulmadan, tepeden inme ve baskıcı yöntemlerle yüzyıllık geçmişe sahip bu kurumlar tasfiye edilmek istenince doğal olarak büyük bir tepkiyle karşılaştı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayınlandığı gibi, bir hafta sonra her eyalet valisine ve sancak mütesellimine ayrı ayrı bir ferman halinde tebliğ olundu, vergi ve asker maddesi hakkında ileride gönderilecek emirlerin beklenmesi, bunun dışında Hattaki bütün esasların, derhal icrasına girişilmesi bildirildi. Aynı fermana göre Gülhane Hattı'nın evvela sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması ve sonra kazalara ve kasabalara birer birer gönderilip "büyük ve küçük umum ahali ve reayaya güzelce anlatarak" açıklanması istendi. Hükümet hattın ilanıyla bir takım

⁴⁵ Aydın, **a.g.m.**, s.16.

⁴⁶ Yetiş, **a.g.m.**, s.113.

yanlış yorumların ortaya çıkmasından ve kargaşalıklar olmasından kaygı duymakta idi. Onun için, daha evvel cülus fermanı okunduğu zaman olduğu gibi, halkın “işte artık Padişahımız tekâlif ve salyaneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imüş deyü yanlış anlayıp da bir güna dedikodu etmek ve ihsan-i hümayunum olan emniyet-i can ve mal ve namus keyfiyetlerinden dolayı küçük ve büyükten ta en ednaya kadar alelumum zabitan ve sair memurlara zerre kadar itaatsizlik eylemek misullu uygunsuzluklar vuku bulacak olur ise bunların şiddetle cezalandırılacağı ayrıca bildirilmiştir. Tanzimat’ın “ancak din ü devlet ve mülk ü milletin ihya ve ma’muriyetine ba’is ve badi olacak asayiş-i hal-i ahali ve fukara maddesinin istihali zımında lazım gelen hayırlu ve menfaatli usullere başlamak demek olduğu açıklanmıştır. Hükümet Gülhane Hattı’nın yeni bir devrin başlangıcı olduğunu göstermek için elinden geleni yapıyor, donanmalar tertip olunuyordu. Hattın İmparatorluğun her tarafında ilanı, halk arasında geniş yankılar uyandırdı. Hükümetin korktuğu gibi, reformları her zümre kendi bakımından yorumlamaya girişti. Müslüman ahali umumiyetle gayrimüslimlere verilen müsaadelerden hoşlanmadı. Ulema ve ayan, hatta bazı valiler, Müslüman halkı tahrikten geri kalmadılar. Balkanlarda gayrimüslim reaya büyük ümitlere kapılarak her tarafta sabırsızlık ve kaynaşma gösterdiler. Gülhane Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış, İmparatorluk içinde geniş ölçüde hareketlere yol açmış, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur.⁴⁷

Tanzimat’ın öngördüğü reformların uygulanma denemeleri şu gerçekleri meydana çıkardı: Vilayetlerde İkinci Mahmut zamanında sindirilmiş halde duran ayan ve ağalar vardır. Hem güçlüdürler, hem de reformlara karşıdır. Bunlar yalnız Müslüman ağalar değildir; Rumeli’nde Bulgar ve Sırp halklarının bölgelerinde çorbacılar ve kocabaşılar da kendi halklarının reayasına hâkim durumdadırlar. Kâğıt üzerinde iltizamın kaldırılması, mültezimleri ve sarrafları ortadan kaldıramamıştı. Vergi eşitliği ne Müslümanların ne de Hıristiyanları memnun etmişti. Cizyenin kaldırılması,

---

⁴⁷ İnalçık, a.g.m., s.127-128

yerine askerlik ödevi ya da karşılığı olarak bedel konması Hıristiyanları memnun etmemiş, bu ödevin bütün ağırlığı Müslüman köylünün omuzlarına yüklenmişti. Yeni Toprak Kanunu uygulanmadıktan başka, özellikle Rumeli’nde Müslüman ve Hıristiyan ağaların miri toprakları özel mülkiyet haline çevirmeleri devam etmişti. Taşrada reformlardan ne Müslüman din adamları ne de Hıristiyan din adamları memnun kalmışlardı. Bunlar bazı yerlerde halk arasında hükümete karşı gelmeyi güden kışkırtmalara bile önyak olmuşlardır. Halil İnalçık’ın özetlediği gibi “Tahriklere ön ayak olanlarda, imtiyazlı zümreler, Hıristiyan çorbacılar, Müslüman ağalar ve ulemadır. Fakat Hıristiyanlar ile Müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu mühim fark vardır: Rumeli’de Gülhane Hattı’nın doğurduğu kaynaşma derhal milli-siyasi bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadı göstermiştir. Rumeli’de reaya, çorbacıların yönetiminde esaslı içtimai reformlar için harekete geçmekte, Anadolu’da ise, eski Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel müesseselerini temsil edenler bu reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra Balkanlarda milli uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken, Türk politika hayatını, uzun zaman taşraya hâkim ayan-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma etkisi altına alacaktır.⁴⁸

Tanzimat Fermanı’yla birlikte İmparatorluğun her köşesinde farklı kategoriler ve sınıflar arasında çatışmalar başladı. Bir grup diğerine verilen imtiyazlardan hoşnut olmazken, diğer grup verilen imtiyazların yeterli olmadığından muzdaripti.

Tanzimat reformlarının uygulanma denemeleri biri milli, öteki sınıfsal iki çatışıklığın gelişmesini hem körüklemiş hem de onlar tarafından engellenmiştir. Başka bir deyişle, başkentte tartışmalar, kararlar, kanunlar, eğitim projeleriyle uğraşılırken, İmparatorluk düzeyinde Müslüman- Hıristiyan millet zıtlaşması, hangi dinden olursa olsun imtiyazlı sınıflarla sömürülen sınıflar arası zıtlaşma biçiminde birbirinden tümünden ayrı olmadığı için karışık

---

⁴⁸ Berkes, a.g.e., s.245.

gözükün, hem devlet adamlarını hem yabancı gözlemcileri şaşkırtan iki çatışıklık kesinleşmiştir.⁴⁹

Tanzimat Fermanı, tarımsal üreticilerin toprak sahiplerine olan angarya ve benzeri yükümlülükleri de kaldırmaktaydı. Angarya uygulamaları Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'da yayılmamıştı. Buna karşılık, 19. yüzyılda bile Rumeli'de angarya ve benzeri yükümlülüklerle rastlanmaktaydı. Angaryanın kaldırılması, Balkanlardaki köylülük arasında devletin topladığı vergilerin bir bölümünün de kaldırılacağı beklentilerine yol açtı. Ancak İstanbul'un böyle bir niyetinin olmadığı anlaşılınca ve iltizam düzeni geri gelince 1840'larda ve 1850'lerde Balkan köylüleri ulusçuluk akımlarının da etkisiyle merkezi devlete karşı çeşitli ayaklanma ve direniş hareketlerine giriştiler.⁵⁰ Rumeli'de bazı ayaklanmaların bu noktayı iyice aydınlattığı görülmektedir. Niş isyanı ve Vidin İsyanı gibi. Rumeli'de Hıristiyan tebaanın ayaklanmaları ile Anadolu'daki muhalefet ve kaynaşmanın esas konusu daima yeni vergi rejiminin getirdiği değişikliklerdir.⁵¹

Sina Akşin, Tanzimat'ı ideolojik kırılma noktası olarak tanımlar ve Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma yolunda ilerlemek için ideolojik bunalımı şu ya da bu biçimde yaşamak zorunda olduğunu, ancak, toplumun bünyesi böylesine nazik bir durumdayken iç savaş ortamı üzerinde ısrar etmenin devletin bağımsızlığına mal olduğunu belirtir.⁵²

Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasında karşılaşılan güçlüklerin başında uygulamanın ne şekilde yapılacağına dair önceden hazırlanmış bir programın olmayışı geliyordu. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelirine göre alınabilmesi için, mal-mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. Bunun için yeterli ve bilgili eleman bulunmuyordu. Yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanması ile birlikte çıkarları zedelenenlerin büyük tepki gösterecekleri sanılmıyordu. Bu nedenlerle Tanzimat'ın öngördüğü mali, idari ve askeri yenilikler, İmparatorluğun bütününde aynı anda uygulamaya konulmadı. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yörelere tanındı. Başta

⁴⁹ Berkes, **a.g.e.**, s.246.

⁵⁰ Pamuk, **a.g.e.**, s.160-161.

⁵¹ İnalçık, **a.g.m.**, s.149.

⁵² Akşin, **a.g.m.**, s.108.

Edirne olmak üzere, Hüdavendigâr (Bursa) , Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas eyaletlerinde Tanzimat'ın öngördüğü biçimde mal-mülk sayımı yaptırılarak uygulamaya geçildi. Trabzon eyaletine de öncelik verildiyse de, karşılaşılan tepki üzerine uygulama bir süre ertelendi.⁵³

Öte yandan, Tanzimat reformlarını icra etmek için ülkenin çeşitli bölgelerine gönderilen memurlar halkın büyük tepkisine neden olan gelişmelere yol açmışlardı. Memurların sıkıntılara yol açması iki şekilde gerçekleşmişti. Öncelikle getirilen yeni sistem dâhilinde muhassıl, muhassıl vekili, kâtip vs. gibi görevleri yapanlar daha önce de çeşitli şekillerde vergi tahsil işlemlerinde görev almış kişilerden oluşmaktaydı. Bu nedenle söz konusu kişiler yeni sisteme hemen adapte olamamışlar ve eski dönemin alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda reaya, kendilerinden yine eskisi gibi defterde yazılı olmayan, yani her hangi bir yasal dayanağı bulunmayan aidatların istendiğini görünce büyük tepki göstermişti. Sıkıntının diğer kaynağı, yeni kuralları uygulayacak olan memurların, vazifelerini istenildiği şekilde yerine getirmemesi ya da getirememesiydi. Hâlbuki kendilerine hangi işleri nasıl yapacağına dair etraflı talimatlar verilmişti. Söz konusu emir ve talimatnamelerin yeterince anlaşılabilmesi veya yanlış anlaşılması ya da doğru anlaşılmasa bile bölgede bulunan diğer görevlilerle yetki kullanımında anlaşmazlığa düşülmesi önemli sorunlara neden olmuştu. Diğer bir tabirle, Tanzimat'ın esas gayesinin halka anlatılamaması yanında yapılan usulsüzlüklerin üzerine gidilememesi ciddi bir reaya direnişi ortaya çıkarmıştı. Vergi çokluğu ve benzeri şikâyetlerin yoğunlaşması üzerine Babıâli, Anadolu ve Rumeli'de kapsamlı bir teftiş faaliyeti başlatmıştır. Teftiş faaliyetleri devam ettiği esnada gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de önemli halk hareketleri ortaya çıkmıştır.⁵⁴

⁵³ Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. baskı, haz.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, s.151.

⁵⁴ Ahmet Uzun, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)**, 1. baskı, Eren Yayıncılık, 2002, s.11.

4.1.4.2. Batılı Devletlerin Tepkisi

Reform vaatleriyle uzaktan veya yakından ilgilenen dört devletten İngiltere ve Fransa Hatt-ı sıcak karşıladı. Avusturya'da ise egemen gruplar Gülhane Hattı'nı zahirde alkışlıyor gözükseler bile esasında onun ilerici temel ilkelerini tenkit etmekte, kınamaktaydılar. Rusya'nın elit ve egemen grupları ise fermanı olumsuz karşıladılar, hatta olayı bir komedi olarak nitelendirdiler. G. Rozen, "İstanbul'daki bütün sefirler arasında sadece Butenov bu komediyi tasvip etmedi." diye kaydetmektedir. Butenov, Mustafa Reşit Paşa'nın hareketlerini izlemeye, gözetmeye hususi özen göstermekteydi. Sefir, bütün bunları Nesselrod'a anlatırken; "Eğer Reşit Paşa'nın bu hareketini önceden kestirebilseydim, o zaman belki onu olaya harici bir boyut kazandıran yabancı sefirleri törene davet etmekten vazgeçirme konusunda ikna edebilirdim." diye yazıyor. Elçilerin törende hazır bulunmaları Butenov'un ifadesine göre, Gülhane Hattı'na uluslararası nitelik kazandırdı. Demek ki, Butenov ferman töreninin hazırlıklarını daha önceden öğrenebilseydi Mustafa Reşit Paşa'nın yapmak istediği ve başardığı olayın dış politikaya yansımalarını önlemeye çalışacaktı.⁵⁵

Tarihçi S. Tatişşev sonraları fermandaki Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki eşitlik maddesinin Sultan'a Londra ve Viyana tarafından yazdırıldığını yazdı. Başka bir Rus dış politika tarihçisi S. Jigarev, bu konuya daha belirgin yaklaşımlarda bulundu. Onun kaydettiğine göre, Avrupa hariciyesi Rusya'nın doğu Hıristiyanları üzerindeki himaye haklarını azaltarak Balkan halklarının içinde buldukları ağır şartlardan Rusya'nın değil, Avrupalı devletlerin ve Sultan'ın kendi icraatları sonucu kurtulacaklarına dair imaj oluşturmaya çalışıyorlardı. Bunun bir göstergesi ve teminatı olarak da Londra ve Viyana daha 1839 sonlarına doğru doğu Hıristiyanlarının hamisi olarak Türk hükümetine Gülhane'de Hatt-ı Hümayunu'nu ilân ettirdi. Türk hükümeti Londra ve Viyana'nın da etkisiyle icraatta değil, sözde bile olsa Hıristiyan eyaletlerinde artarda esaslı reformlar yapacağını vaat ederek

---

⁵⁵ Noviçev, a.g.m., s.265.

tarihte ilk defa Osmanlı tebaasındaki vatandaşların her sahada eşitliğini ilan etmiş oldu. İngiltere ve Fransa kamuoyunun ve idarelerinin olumlu karşıladıkları Gülhane Fermanı'ndaki reformları, egemen grupların mutlakiyetçi asilzadelerden oluşan Avusturya ile köylü ve büyük toprak sahiplerinden oluşan Rusya'nın olumsuz karşılamaları gayet tabii idi. Bununla birlikte, İngiltere ve Fransa'nın tutumunun her şeyden önce bu devletlerdeki hâkim elit tabakanın tamamen menfaate dayalı siyasi ve iktisadi emellerinden ileri gelmekte olduğunu belirtelim. Yine İngiltere'nin bu meselelerle meşgul olan egemen güçleri kendi çağında Yakın ve Ortadoğu'nun tartışmasız en büyük reformcusu olan Mehmet Ali Paşa'nın amansız düşmanı idiler. İngiltere ve Fransa, temeli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na dayanan reformların semeresini vaktiyle Türkiye'den daha çok gördü.⁵⁶

4.1.5. Tanzimat Reformları Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Tanzimatçıların reform sürecindeki başarısızlıklarının temel nedeni, eski ve yeni kurumları bir arada devam ettirme gayretleriydi. Bu belki de tepkileri arttırmamak için bir zorunluluktur. Ancak, yenilik hareketlerini yavaşlatan bir durum olduğu da kuşkusuzdur. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'te Türk İnkılâbı'nı gerçekleştirirken 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasına öncülük ederken, halkın hassas noktası olan halifelik kurumunun devamına da müsaade etmiş, bu kurum ancak 1924'te lağvedilebilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Batı'yı referans kabul etmeme düşüncesi Karlofça bozgunuyla son buldu. Karlofça Antlaşması, Osmanlı devlet adamlarını Batı'dan alınacak bir şeylerin olduğu fikrine inandırdı. Ancak bu inanış sadece askeri alanla sınırlı kalmıştı. Çünkü Batıyla askeri sahada mağlubiyetle biten bir karşılaşma olduğu için, sadece bunlarla ilgili ıslahatların alınmasına karar verilmişti. Bu da bir önyargıydı. Öte yandan, Batı'dan askeri yenilikler alınması gereği, Osmanlı toplumunda başka

---

⁵⁶ Novıçev, a.g.m., s.266.

önyargıları da gündeme getiriyordu. Bir yanda ıslahatlara karşı ön yargılar oluşurken, öte yanda aşırı ıslahatçı, Batıcı önyargılar geliyordu. Önyargılar ıslahat yapılacak alanların tam olarak tespitini engellemekle beraber, başka bir sıkıntıyı da doğurmaktaydı. Eğer, ıslahat yapılacak alan doğru olarak tespit edilmişse bu sefer, muhalefetin ön yargılarına takılmak gibi bir sorunla karşılaşılıyordu. Bu yüzden öncelikli olarak ön yargıların halledilmesi, toplumun farklı görüşteki kesimlerinin kendi inandıklarının doğru olma ihtimallerini her zaman göz önünde bulundurmaları inancına ulaşmaları gerekiyordu. Aksi takdirde, ön yargıların fanatizmi doğurması kaçınılmaz bir sonuç olacaktı. Böyle bir sonuçla karşılaşmamak için, ön yargılardan arınmak, toplumda sosyal barışı sağlamak, uç noktalardan merkeze doğru gelmek, ortak noktalarda buluşmak gerekiyordu. Uç noktalarda bulunmak doğru bir davranış olmamakla kalmıyor, atılan güzel adımları tehdit etme potansiyelini de taşıyordu.⁵⁷

Sofuoğlu, yenilik hareketlerinde atılan adımlarda doğru teşhisin çok önemli olduğunu vurgular. ıslahat diye hem toplumun sosyal yapısına aykırı bir yenilik getirmek, hem de belki de ihtiyaç bile duyulmayan alanlarda yenilik yapmak büyük bir yanıltır. Çünkü gereksiz bir adımla hem bir başarı kazanılamamakta, hem de toplumun tepkisi çekilerek diğer olumlu yeniliklerin engellenmesi sonucuyla karşılaşmaktadır. Bu yüzden atılacak her adım hem toplumun sosyal yapısına uygun olmalı, hem de bir eksiği giderecek nitelikte olmalıdır.⁵⁸

Vedat Bilgin'e göre, Türk modernleşmesi özünde bir çelişkiyi taşır. Bu çelişki, modernleşmeyi temsil eden zümrenin kendi içinde homojen olmaması ve modernleşme dinamiklerinin gelişmediği toplumsal yapıda, modernleşme ivmesinin toplumda değil siyasi alanda ortaya çıkması ile ilgilidir. Türk modernleşmesi bir anlamda siyasi alanda başlayan, siyasi bir zümrenin taşıyıcılığını yaptığı bir oluşumdur. Bu sürecin en önemli çelişkisi, siyasi modernleşmenin ilk adımı sayılabilecek ulus/devlet yapısının kurucu

---

⁵⁷ Sofuoğlu, a.g.e., s.31.

⁵⁸ Sofuoğlu, a.g.e., s.35.

öncülüğünü yapan siyasi zümrenin, ikinci önemli adımı atmada tutucu bir tavır takınması ile ilgilidir.⁵⁹

Orhan Türkdoğan, Türk modernleşmesindeki en büyük yanlışlardan birinin, modernleşmenin tek boyutlu olarak düşünülmesinden kaynaklandığını söyler. Oysa modernleşme tek boyutla ölçülemez. Bir insanın yüksek hayat tarzına sahip olması veya modern biçimde giyinmesi, onun zaruri olarak modern veya modernleşme yolunda olduğu anlamına gelmez. Tersine böyle bir kimse tamamen gelenekçi bir kimliği de yansıtabilir. Bu bakımdan modernleşme birçok unsurun karşılıklı etkileşiminin bir ürünüdür. Lerner'in deyimiyle, modernleşme çok bataryalı bir değişkendir.⁶⁰ Batı'da modernleşmeyi hazırlayan süreçlerin, sosyal bilimlerin kavramsal çerçevesi ile ele alındığında, rasyonelleşme, idari yapıda bürokratikleşme, üretimde işbölümü ve endüstrileşme ve inanç alanında sekülerizasyon gibi hususları kapsadığını görürüz. Modernleşmeyi böyle alınca mesele, Batı'yı taklit etme zorunluluğundan uzaklaşıp, yeni bir tarihi/toplumsal formasyonun oluşturulabilmesi noktasına gelmektedir. Böyle bir tarihi kategoriye yönelecek politikalar, bir anlamda modernleşme politikaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk modernleşmesinin Batı karşısında büyük bir imparatorluk kaybetmiş veya kaybetmekte olan aydın/yönetici zümrenin yaşadığı büyük şokla gelen "Batılılaşma" etkisinden kurtulması, çok zor ilerleyen bir süreç olmuştur. İmparatorluğun Batı karşısında gerilemesi ile başlayan ve 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde bir çöküşe dönüşen olayların arka arkaya gelmesi, aydın/yönetici zümreler üzerinde tam bir psikolojik yıkım etkisi yaratmıştır.⁶¹

Buna ek olarak, imparatorluk yapısında Batı burjuvası gibi gelişen, sınıfa dönüşen bir zümre bulunmadığı için, ilk modern kurum olan ulus/devletin kurulması Batı'dan farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Batı'da modernleşmeyi temsil eden, sürükleyen bir sınıf varken, Türkiye'de bunu, eski siyasi yapının içinden güçlenerek gelen siyasi elitler temsil etmektedirler.

⁵⁹ Bilgin, a.g.e., s.131.

⁶⁰ Orhan Türkdoğan, **Milli Kültür, Modernleşme ve İslam**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004, s.162.

⁶¹ Bilgin, a.g.e., s.124.

Bu durum hem siyasi, hem de toplumsal ve ekonomik bakımdan oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur.⁶² Bu sonuçlardan birincisi, Türk modernleşmesinde devlet ve toplumun farklılaşmasını geliştirecek dinamiklere sahip olmayışıdır. Dolayısıyla, toplumun devlet karşısında özgürleşmesini sağlayacak sınıflar teşekkül etmemiş, belli bir müddet sonra özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında oluşmaya başlayan sınıflar, devlet ve toplum farklılaşmasını ideolojik olarak üretecek performansı ortaya koyamamışlardır. İkincisi, siyasi elitlerin öncülüğünde gelişen modernleşme yönündeki değişmelerin her an Batılılaşmaya kayacak bir çelişkiyi bağrında taşıyor olmasıdır. Daha doğrusu Batılılaşma etkisinden çıkmayışlarıdır.⁶³

Osmanlı İmparatorluğu'nu kalkındırmak ve Avrupalılaştırmak için, Batı kurumlarını, onları yaratan yapısal şartları göz önünde bulundurmadan taklit etmekle yetinen Tanzimat, yalnızca başarısız olmakla kalmamış, aynı zamanda yarattığı taklit ortamında, Batı kapitalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na sızması ve yerleşmesine de imkân tanımıştır. Tanzimat Fermanı ile ilk planda; Türkiye'deki Hıristiyan azınlıklara ayrıcalıklar tanınarak, Batı kapitalizmine "öncü karakollar" oluşturulmuştur. Kapitalizmin yayılmasına imkân verecek serbest ticaret antlaşmaları imzalanmıştır. Çok ağır şartlarda olağanüstü borçlar altına girilmiş ve Batı'nın düşünce yapısına yatkın, benzer tüketim zevkini aşılacak, insanları yetiştirecek çok sayıda yabancı eğitim kurumunun yurt sathına yayılmasına izin verilmiştir.⁶⁴

Osmanlı ve Batı toplum yapıları farklı tarihsel süreçlerin ürünüdürler. Batı toplumunun modern yapısını, 15 ve 16. yüzyıllarda başlayan aydınlanma hareketleri belirlemiştir. Skolâstik düşünceye son veren Batı toplumu çok büyük bedeller ödeyerek, kimi zamanda ödeterek toplumsal evrimini tamamlamıştır. Bu süreçten geçen bir toplumsal yapıyı farklı süreçleri takip etmiş bir sosyal yapıyla örtüştürmeye çalışmak, Tanzimat reformcularının en büyük yanlışlarından biri olmuştur. Batı'dan alınan yenilikler sosyal bünyeye

⁶² Bilgin, a.g.e., s.129.

⁶³ Bilgin, a.g.e., s.130.

⁶⁴ Tahir Tamer Kumkale, *Atatürk'ün Ekonomi Mucizesi*, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2007, s.101.

uyum sağlamayınca, tepkilere neden olmuştur. Yüzünü Batı'ya çeviren Osmanlı aydını, modernleşmeyi, Batı'nın teknoloji ve düşünce yapısının ihracından ziyade, yaşam biçiminin ve tüketim bileşenlerinin taklidi olarak algılamış ve bu algı, reform sürecine en büyük zararı vermiştir. Zaten halkın özbenliğine hitap etmeyen, toplumsal uzlaşma sağlanmaksızın uygulanmaya çalışılan reformlar yok olmaya mahkûmdur. Nitekim Tanzimat reformlarının akıbeti de bu olmuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ ve SANAYİLEŞME

5.1. OSMANLI'NIN İKTİSADİ POLİTİKALARININ DAYANDIĞI TEMEL İLKELER

Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatla alakalı kararlarında 1500 ile 1800 yılları arasında etkili olmuş görünen ve Osmanlı iktisadi dünya görüşünün temel unsurları arasında sayılması gereken başlıca üç ilke mevcuttur. Bunlar iaşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçiliktir. Bu ilkeleri kısaca özetleyecek olursak; iaşe yani provizyonizm ilkesine göre, iktisadi faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh, üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli, ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir. Bu ilkenin iktisadi politika temeli olarak uzun süre yaşamasını sağlayan objektif şartları, kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- a-)** Ekonomide genel olarak verimlilik (prodüktivite) düşüktür ve artırılması son derece zordur.
- b-)** Mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin, verimliliği arttırmaktan çok, düşürücü etki yapması çok daha kuvvetli ihtimaldir.
- c-)** Ulaştırma çok zor ve pahalıdır.

Başlıca bu üç şartın geçerli olduğu bir çağda toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için, iktisadi hayatı düzenlemekte iaşe ilkesine dayanmak zorunlu idi. Onun içindir ki, iaşe ilkesi, Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesidir.¹

Gelenekçilik ilkesi ise, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme

---

¹ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005, s.46.

eğilimlerini engelleme ve her hangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması şeklinde tanımlanabilir. Osmanlı'nın uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısının dondurulması, ziraatta işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve zirai işletmeyi bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi sürdürülebilirliği motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi. İktisadi politika ilkesi olarak gelenekçiliğin başlıca fonksiyonu işte bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamaktan ibaretti.²

Devletin iktisadi hayata karşı tavrını belirleyen ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren üçüncü ilke ise, fiskalizmdir. En genel ve kısa tanımı ile fiskalizm, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu devletin yapması gereken harcamaları karşılamak olduğu için, fiskalizmin dolaylı bir uzantısı olarak, harcamaları kısımaya yönelik çalışmaları da zikretmek doğru olur. Ana hedefi gelirleri mümkün olduğu kadar yükseltmek olan fiskalizm, bu hedefe ulaşmakta zorlukla karşılaştığı zaman harcamaları kısma yönündeki faaliyetler netice itibariyle gelirlerin arttırılmasına benzer bir etki yarattığı için, bu faaliyetleri de dolaylı bir uzantı veya negatif bir unsur olarak geniş anlamda fiskalizm içinde mütalaa etmek lazımdır.³

Osmanlı iktisadi hayatı iaşe (provizyon), fiskalizm ve gelenekçilik ilkeleri üzerinde filizlenmiştir. Dönemin şartlarında var olan iktisadi faaliyetler bu üç ilkeye dayanan iktisadi politikalar ile ileri seviyelere ulaşmıştır. Bahsi geçen üç ilkenin götürdüğü tek bir kapı vardır: bu kapı, devlet kontrolüdür. Ancak sanayi devrimi ve sonrasında Batılı devletlerle yapılan ticaret antlaşmaları ile devlet ekonomik hayat üzerindeki kontrolünü yitirmeye başlamış ve dolayısıyla da söz konusu ilkelerin uygulanması son bulmuştur.

---

² Genç, a.g.e., s.48-49.

³ Genç, a.g.e., s.50.

Sabri Ülgener, İmparatorluğun Batı karşısında geri kaldığı dönemlerde, iş ve sanat ahlakını “durgun (kapalı sanat kavrayışı)” olarak nitelendirir. Çünkü, istihsal ve umumiyetle kazanç faaliyeti, esasen el işçiliğinin mahiyeti icabı, dar ve basit ölçülü olduktan başka, ahlak doktrinlerinde ve lonca tatbikatında da büsbütün sıkı kayıtlar altına koyulmuştur. Ahlakçıyı, önce nazari olarak, böyle bir kayıtlamaya sevk eden iç kaygı malumdur. Yerine göre dini, bedii vs. kıymetlerle örtülü bir hayatın sükûn ve huzurundan nasibini alabilmek, ancak kazanmayı ve çalışmayı günün belirli saatlerine hasretmekle mümkün olabilirdi. Bunun için, iş başına ne kadar geç gidilir ve oradan ne kadar erken dönülürse o kadar hayırlı ve selametli bir yol tutulmuş olurdu.⁴ İş ahlakı aynı zamanda kapalı bir vasıf taşımaktaydı. Sanat hayatı iş ve meslek değiştirme noktasında daraltılmıştı. Bu da, durgun, atıl hayatın bir devamından ibaretti.⁵ Kendine uygun bir sanat seçmek, fakat bir kere oraya ayak bastıktan sonra sabır ve teenni ile tam bir olgunluğa, kelimenin hakiki manasıyla sanatkârlığa ermek. Sanatkâr, maddi ve manevi varlığı ile katıldığı, adeta ferdiyetini içinde erittiği sanatın şerefini her şeye üstün tutmakla mükelleftir.⁶ Esnaf ve lonca ahlakını betimleyen ikinci nokta ise görenek ve otoritedir. Ortaçağın durgun ve kapalı sanat telakkisinde bir meslekten diğerine geçiş oldukça zordu. Her sanat böylece uzun asırların üst üste yığıldıkları geleneklerle çevresi, hudutları belli, cüz’i tanımları aşağıdan yukarıya doğru birbirine bağlı bir organizm halinde şekillenmiş, kendi içine kapanmıştır. Her sanatın ve kademelerin kendine göre örf ve adetleri, merasimi, müşterek davranış ve yaşayış kaideleri vardır. Sanatkâr üst kademelere yükselmek için, bu müşterek kaidelere harfiyen riayet etmekle mükelleftir.⁷

Sanat ve meslek adabı nesiller boyunca aynı kaldığı gibi, o usullerin tatbikine yarayan teknik ve ameliyelerde de “olagelmiş” den en küçük bir inhirafa göz yummak imkânsızdı. Esnaf ahlakı, geniş tasavvuf edebiyatı ile el birliği ederek, bu basit, ampirik tekniği olduğu gibi muhafaza etmek yolunda

⁴ Ülgener, a.g.e., s.98.

⁵ Ülgener, a.g.e., s.99.

⁶ Ülgener, a.g.e., s.103.

⁷ Ülgener, a.g.e., s.106.

hiçbir gayreti esirgememiştir.⁸ Bu sayılanların yanında Ülgener, ortaçağ ahlakının prensiplerine kanaatkârlık ve geleneğe bağlılığı da eklemektedir.

Yukarıda bahsi geçen durgun ve gelenekçi iş ve sanat ahlakının oluşum nedenlerini Ülgener, fert psikolojisi açısından irdeleyerek bu dönemde, var olan ideal insanın “insan-ı kâmil” in tanımını yapar: Madde dünyasıyla devamlı temaslardan uzak, ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç âlemine çekilmiş, telaşsız ve rızkından emin bir insan! Kendi içine kapalı, dar ve statik yaşayış tarzı; gündelik ihtiyaç miktarıyla hudutlanmış basit, organik geçim seviyesi!⁹ Ferdin gündelik hayatını aile muhitinden başlayarak sanat ve meslek çevresine kadar topyekûn ihata eden şümüllü ve iddialı bir ahlak kavrayışı önünde bulunuyoruz. Bu kavrayışı, kısaca, itidal ve kanaat kelimeleriyle ifade etmek mümkündür. Cemiyet ve iktisat ahlakının diğer kaideleri ve düsturları gibi, basit geçim seviyesi de manasını ve hudutlarını –Aristo’dan beri klasik ahlak dünyamıza yabancı olmayan- bu itidal ölçüsünde bulmaktadır.¹⁰ Ortaçağın basit ve dar ölçülü hayat anlayışı esnaf psikolojisiyle daha kolay bağdaşmak imkânlarına sahipti. Üstelik, şehir iktisadı en tipik ve kalabalık unsurlarını esnaf topluluklarında bulduğu için, aynı muhitin iktisat ahlakı da en kuvvetli ve en yaygın akislerini esnaf ruhiyatında ve lonca ahlakında elde etmiş olacaktır. Esnaf topluluklarına gösterilen bu yakın alaka hiç de yersiz ve sebepsiz değildir. Her şeyden evvel, geniş tasavvuf cereyanları, üzerinde en kolay işleyebilecekleri saf, mutekit mensuplarını, muhakkak ki, esnaf zümreleri arasında buluyorlardı. Esasen, tasavvuf ahlakı hakikatte basit el işçiliğine has dünya görüşünün biraz daha kuvvetli çizgilerle ifadesinden başka bir şey değildir.¹¹ Bütün bu sebeplerle el işçiliği, ani kazançların çok üstünde bir değere sahipti; hatta sahibini aza kanaate, sabıra ve tevekküle zorlamakla bir nev’i terbiye edici, nefis körletici fonksiyonu vardı.¹²

⁸ Ülgener, **a.g.e.**, s.107.

⁹ Ülgener, **a.g.e.**, s.87.

¹⁰ Ülgener, **a.g.e.**, s.89.

¹¹ Ülgener, **a.g.e.**, s.94.

¹² Ülgener, **a.g.e.**, s.95.

Osmanlı zihniyeti devlet ve topluma öncelik tanır. Burada temel hareket noktası adalettir. Devletin hayatiyetini sürdürebilmesi için gelirlerini arttırması gerekir. Bu da topluma adaletle muamele etmekle sağlanabilir. Adaletin bir başka yönü sosyal refahtır. Devletin aldığı iktisadi kararlara gerekçe olarak sosyal refahın sağlanmasını gerekçe göstermesi buna bir örnek olabilir. Bu, devlet gelirlerini arttırmak, refah dengesinin bozulması ise bunalım kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı sistemi talep yönlü değil arz yönlüdür. Bu hem insan, hem toplum ve ekonomi için böyledir. İnsan alıcı olmaktan önce vericidir. Yani bencil değil diğergam (altruist) bir insan tipi ön plandadır. Bu tipin oluşmasında ahi zihniyetinin rolü büyüktür. İslâm'ın bir ahlak ilkesi olarak ortaya koyduğu ve ahiliğin günlük hayata geçirdiği hizmet anlayışı dayanışmacı bir toplum oluşturmuştur. İslâm'la ilgili bir başka esas olan infak (harcama) bu arz yönlü toplumu oluşturmanın maddi yönünü teşkil eder. Bütün toplum, kişinin kendisinden başlayarak en yakından dış halkalara kadar infak ile birbirine bağlanır. Bu noktada arz yönlü ekonomi gündeme gelir. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir. (Bugünkü gibi insan ekonomi için değildir.) Yine ekonomi insan refahını arttırmakla görevlidir. Bunun için piyasalarda yeterli mal bulunmalıdır. Arz yönlü (provizyonel) ekonomiden kastedilen budur. Mademki refah tüketicinin istediği malı ödeyebileceği fiyattan bulmasıdır, bunu gerçekleştirmenin ilk yolu bu arz yönlü ekonomi zihniyetinin yerleşmesidir. Yine bunun için Osmanlı ekonomisi yüksek bir üretim potansiyeline sahiptir. Bunun için ithalat, umumiyetle kısıtlanmamıştır.¹³

Osmanlı'nın geleneksel dış ticaret politikasına da kısaca değinecek olursak, ithalatı teşvik edici, buna karşılık ithalatı kısıtlayıcı uygulamalar içeriyordu. Bu politikanın temel amacı, İmparatorlukta bolluk yaratarak fiyat istikrarını sağlamaktı. Ordu ve bürokrasinin menfaatlerinin çiftçi, esnaf ve tüccar gibi üretici kesimlerin menfaatlerinin üstünde tutulması ve Avrupa ile olan dış ticaretin lehte bir fazla vermesi bu politikanın sosyal ve ekonomik

¹³ Ahmet Tabakoğlu, **Toplu Makaleler 1 İktisat Tarihi**, İstanbul, C Kitabevi, 2005, s.67-68.

temelini oluştuyordu. Kapitülasyonlarla da desteklenen ithalatı teşvike yönelik dış ticaret politikası, İmparatorluğun Avrupa ile olan dış ticareti leyhte, bir fazla verdiği sürece Osmanlı ekonomisine büyük bir problem kaynağı olmadı. Ancak 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı dış ticareti Avrupa'ya karşı yılda ortalama bir milyon Sterline yaklaşan açıklar vermeye başladı. Bu açığın altınla finanse edilme zorunluluğu, İmparatorluğun hem iç fiyat istikrarının önemli ölçüde bozulmasına, hem de ithalatın sürdürülmesinde giderek artan ölçüde güçlüklerle karşılaşılmasına yol açtı. Zira ithalat yapacak tüccar, kambiyo adı verilen Avrupa poliçelerine yüksek fiyatlar ödemek zorunda kalmakta, bu da hem Osmanlı altın parasının, hem de İngiliz Sterlini ve Fransız Frangı'nın piyasa fiyatını yükseltmekteydi. Nitekim 1818 ile 1842 yılları arasındaki yirmi dört yıllık sürede Osmanlı gümüş parasının yerli ve yabancı altın paralar karşısındaki değer kaybı, 1818 öncesindeki yüzyıllık sürede görülen değer kaybına yakındı. Bu durum iç fiyat istikrarını bozarak fiyatların hızla yükselmesine yol açıyordu.¹⁴

Osmanlı ekonomisi kendine mahsus bir piyasa mekanizması oluşturmuştur. Bu sistemde bir yandan mümkün olduğu kadar tam rekabet şartları gerçekleştirilmeye çalışılırken, bir yandan da rekabetin rekabeti öldürmesi engellenmek istenmiştir. Bunun için etkili bir piyasa denetimi sağlanmış ve tekelci eğilimlerle mücadele edilmiştir. Fiyat istikrarının sağlanması sosyal refah için elzem görülmüştür. Yine bu amaçla, üretim, dağıtım ve tüketim, makro anlamda planlanmıştır. Piyasalarda mal bolluğu olması için dış ticaret teşvik edilmiş, ithalat ilke olarak kısıtlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı dış ticaretinin 18. yüzyıl ortalarına kadar fazla verdiğini söyleyebiliriz. Bu arada devlet transit ticarete verilen geleneksel önemini sürdürmüştür.¹⁵

¹⁴Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.237.

¹⁵Tabakoğlu, **a.g.e.**, s.18.

5.2. OSMANLI DEVLETİNİN GELENEKSEL ÜRETİM USULLERİ

Osmanlı Devleti'nin iktisadi dünya görüşünün temellerini inceledikten sonra, bu temellere dayalı geleneksel üretim yapısını gözden geçireceğiz. Öncelikle Osmanlı sanayinin en önemli sektörü olan dokumacılığın gelişmişlik düzeyi ile ilgili olarak Cengiz Özakıncı'nın, Türkiye'nin Siyasî İntiharı Yeni-Osmanlı Tuzağı adlı kitabında yer alan ve yazar Metin Erksan'ın kitabından naklettiği Osmanlı-Türk dokumacılığının sırlarını çalmakla görevli İngiliz ajanları hususundan bahsetmek istiyorum.

"26 Şubat 1583 tarihinde Sir William Harborne tekrar İstanbul'a geldi. Bu kez Kraliçe'nin korumasında bir ticaret kuruluşunun temsilcisi olarak değil, tam yetkili bir İngiliz Elçisi olarak gelmişti. Kraliçe Elizabeth, politik faaliyetlerinin yanı sıra Elçi'nin Türkiye'de bazı ticari ve teknik olguları öğrenmesini ve İngiltere'ye getirmesini istiyordu. Bu konular ve işlevler şunlardı..." diye başlıyor ve Kraliçe'nin bu İngiliz Elçisi'ni Osmanlı topraklarına bir kumaş, iplik, boyama ve dokuma sanayi casusu olarak gönderdiğini gösteren buyruklarını sıralıyordu:

- 1-) Türkiye'de kumaşları maviye boyamakta kullanılan çivit otunun tohumu (anile) ve fidanı İngiltere'ye getirilecek.
- 2-) Bunun nasıl hazırlandığı ve karıştırıldığı öğrenilecek.
- 3-) Türkiye'de (kumaş) boyamakta kullanılan bütün otlar bulunup İngiltere'ye getirilecek.
- 4-) Yaprakları, tohumları veya kabukları yahut odunu boyacılıkta kullanılan bütün ağaçların tohumu veya fidanı İngiltere'ye getirilecek.
- 5-) Bu işte kullanılan bütün bitkiler ve çalılar İngiltere'ye getirilecek.
- 6-) Boyacılıkta kullanılan bütün topraklar, madenler, bunların bulunduğu yerde iyice incelenecek. İngiltere'de bu gibi yerlerin çabucak nasıl tanınacağı öğrenilecek.

7-) Boyacılıkta kullanılan maddelerden başka, boyama sanatı da öğrenilecek.¹⁶

Yazar, yine Metin Erksan'ın kitabını okuduktan sonra, onunla konuyu yeniden irdelediklerini ve Metin Erksan'ın kendisine: "İngilizlerin Türk kumaş dokuma ve boyama sırlarını çalma çabalarının 1583'te başlayıp kesintisizce 300 yıl sürdüğünü, 1800'lerde dünya tiftik yünü tekeline Türklerin elinden almak üzere, Türkiye'den damızlık tiftik keçileri kaçırap Afrika'da çoğalttıklarını ve bu olayın Sadri Etem Ertem'in 1930-31'de yayımlanan "Çıkrıklar Durunca" adlı romanında işlendiğini, kendisinin geçmişte bu romanı filme çekmeyi bile düşündüğünü" söylediğini aktarıyor kitabında bizlere.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun dokumacılık faaliyetinde eriştiği üst noktayı betimleyen bu anekdottan sonra Osmanlı ekonomisinin belli başlı üretim tarzları üzerinde duracağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin genellikle küçük ölçekli üretim birimlerinden oluştuğu, yakın pazar için üretimde bulunduğu ve hemen tümü ile tüketim malları üreten bir nitelik taşıdığı bilinmektedir. Kırsal kesimde, tarım üretimi için gerekli araç ve gereçlerin yapımı, el tezgâhı biçiminde dokuma, değirmencilik gibi alanlarda görülen sınaî üretim, kent ve kasabalarda öncelikle dokumacılık ve giyim, gıda, madeni ev eşyası ve yapı gereçleri gibi alanlarda yoğunlaşıyordu. Kent ve kasabalarda sınaî üretimin nicelik ve nitelik yönünden denetimi önceleri lonca biçimi bir örgütlenme ile sağlanmaktaydı.¹⁸

Osmanlı sanayinin başta gelen sektörü dokumacılıktı. İmparatorluğun gerek pamuk yetiştirmeye elverişli alanlara sahip olması gerekse Türklerin dokumacılıktaki yetenekleri sayesinde pamuklu sanayi, Osmanlı dokumacılığının önemli bir kolu haline gelmiştir. Anadolu'da 11. yüzyıldan beri Türkler tarafından icra edilen pamuk dokumacılığı Denizli, Alaşehir, Adana ve Bursa gibi şehirlerde daha ilk devirlerden itibaren büyük inkişaf göstermiştir. Kumaşların kalitesinin düşmemesi için özel itina gösterilerek,

¹⁶ Özakıncı, a.g.e., s.536.

¹⁷ Özakıncı, a.g.e., s.539.

¹⁸ Kepenek, a.g.e., s.12.

Bursa ve İstanbul gibi önemli dokuma merkezlerinde sıkı denetimler alınmış, hükümlere aykırı davranan ve hile yapanlar ağır şekilde cezalandırılmıştır.¹⁹ Eskiden beri tanınmış birer pamuklu dokuma merkezi olan Tokat ve Halep'te, manifaktür düzeyinde inkişaf gösteren pamuklunun yanında, pamuklu basma manifaktürleri kurulmakta; kurulmuş olanlar, hissedilir büyüklükte ilave fizik sermaye yatırımlarına sahne olmaktadır. İstanbul'da, daha evvel, sadece esnafın mahdut sayıda küçük atölyelerinde imal ettiği pamuklu basma için, devlet yatırımı olarak 1717 ile 1760 arasında üç büyük manifaktür kurulmuştur. Tokat'taki basma üretiminin, 1730 ile 1750 arasında yüzde yüz civarında artış gösterdiğini vergi kayıtlarından anlıyoruz. Mevcut üretim merkezlerine, aynı dönemde eklenen yenileri arasında Sakız ve Girit adalarını zikretmek lazımdır. 17. yüzyılın sonlarına kadar yetiştirdiği ipek ve pamuğu ihraç ettiğini bildiğimiz Sakız adası, 1720'lerden sonra giderek gelişen bir dokuma imalatı merkezi haline gelmiş ve kendi ipek üretimini tükettikten başka, Ege çevresinin ipek mahsullerini de ithal etmeye başlamıştır. 1740 yıllarında 1800 kadar tezgâhın ipekli sanayisinde faal durumda bulunduğu Sakız, 1750'lerde bütün İmparatorluk pazarlarında, özellikle İstanbul ve Karadeniz bölgesinde ithal malları ile başarılı şekilde rekabet etmekte ve sürümünü genişletmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında İmparatorluğun ipekli ithalatında görülen hissedilir azalma ile Sakız'daki bu gelişmeyi ve İstanbul ile Edirne'de ipekli sanayisinin kaydettiği belirgin genişlemeyi birbirinden bağımsız saymak mümkün görünmemektedir.²⁰ 18. yüzyıl sonlarında dokuma sanayinde yurtiçi ihtiyaçlar karşılandığı gibi bir miktar ihracat da yapıyordu. 1788'de Fransa'ya 2,3 milyon livre'lik pamuklu bez ve 1789'da da 187.000 livre'lik ipekli kumaş ihraç edilmişti. 1790'larda İngiltere'ye yıllık 190-325 balya arasında değişen miktarlarda tiftik ipliği ihraç ediliyordu. Napolyon Savaşları'ndan önce İmparatorluğun pamuk ipliği ihracatı 2,5 milyon kg idi ve bunun 1 milyon kg'ı İzmir ve hinterlandından

---

¹⁹ Önsoy, a.g.e., s.5.

²⁰ Genç, a.g.e., s.212.

sadece Marsilya'ya gönderilen iplikti. 19. yüzyıl başlarında ise İzmir civarından ihraç edilen pamuk ipliği miktarı 250.000 kg idi.²¹

Dokumacılığın önemli bir kolu da ipekçilikti. İpekçilik 14. yüzyıla kadar gitmektedir. 16. yüzyılda İmparatorluğun genişlemesi ve refahın artmasına paralel olarak devlet adamları ve halk arasında kaliteli ipekten dikilmiş elbiseler giyme modası da yayıldı. Kumaşların kalitesinin bozulmaması için devlet büyük gayret göstermiş, imalatta tespit edilen esaslara uyulmasını titizlikle denetlemiştir. Kumaşların satış şekli de belli nizamla bağlanmış, ipekli kumaş ticaretiyle uğraşanların yünlü ve pamuklu dokuma ticareti yapmaları yasak edilmiştir.²²

Ömer Celal Sarc, 1800'lü yıllarda Osmanlı'nın muhtaç olduğu başlıca pamuklu ve ipekli mamulâtı kendi istihsalatıyla temin ettiği gibi, bu maddelerden hala bir hayli ihracatta yaptığını belirtir. Sarc'a göre, 18. yüzyılın sonunda Fransa ile Türkiye arasındaki ithalat ve ihracat, bu hususta bize sarıh bir fikir verebilir. Masson'a nazaran Fransa 1788 senesinde Türkiye'den 2.3 milyon livre kıymetinde pamuklu bez ithal etmiştir. Türkiye'den vaki olan ipekli mensucatı ithalatı 1789'da pek ağır gümrük resimlerine rağmen 187.000 livreye baliğ olmuştur. Buna mukabil Fransa'nın Türkiye'ye pamuklu ihracatı yok gibidir. 1788-89 senelerinde Fransa'dan memleketimize hiç müslin sevk edilmemiştir. Aynı yıllarda Türkiye'ye ihraç elden pamuklu bezin kıymeti senede 42.000 livreyi aşmamıştır. Diğer taraftan bu yıllarda Türkiye'ye senevi 400.000 livre kıymetinde ipekli ihraç edilmişse bu, 26 milyon livreye baliğ olan Fransa'nın umumi ipekli ihracatına nazaran pek ehemmiyetsizdir.²³ Bu devrede İmparatorluk mensucattan başka mühim miktarda pamuk ipliği ihraç etmektedir. Tesalya'da Ambelakya kasabası en ehemmiyetli iplik imalatı merkezidir. Nüfusu bir vakit 4.000'e kadar yükselen Ambelakya muazzam bir imalathane vaziyetindedir. Bütün eller hali faaliyettedir. Erkekler ve hatta çocuklar 24 boyahane de pamukları boyamakla meşgulken kadınlar pamuğu hazırlamakta ve bükmektedir. Ambelakya'dan harice (bilhassa Almanya ve

²¹ Baskıcı, a.g.e., s.159.

²² Önsoy, a.g.e., s.5.

²³ Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", **Tanzimat 1**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.423.

Avusturya'ya) her sene 250 bin kilo pamuk ipliği sevk edilmekte, Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden, Anspach, Beyrut şehirlerindeki mensucat fabrikaları geniş mikyasta Ambelakya ipliği kullanmaktadır.²⁴

İmparatorlukta icra edilen diğer sanayi kolları arasında, halıcılık, dericilik, ağaç işlemeciliği, çinicilik, bakır ve demircilik, bıçak, kılıç, kama, tabanca ve tüfek yapan silah imalatçılığı, terzilik, kunduracılık ve kuyumculuk bulunmaktaydı. 1750'lerde ülkenin Ege ve Anadolu bölgelerindeki üretim gücü zirai üretimin çeşitli kolları şeklinde gelişmişti. İpekçilik, ağaç oymacılığı, yünlü kumaş dokumacılığı, bu bölgelerde ilerlemiş olmakla birlikte İstanbul için söylenebilecek olan, şehrin dokumacılıktaki ağırlığının artık çok daha farklı diğer sanayi kollarına kayma eğilimi gösteriyor olmasıdır. Bunun yanında Girit, yüzyılın başlarında zeytinyağı ihraç eden bir adadır ve ancak birkaç sabunhaneye sahiptir; 1720'lerden itibaren 10-20 yıl içinde, sabunhane sayısı 10 misliden fazla artmış ve zeytinyağı üretimi azalmadığı halde ihracat düşmüş, sabun üretimi ve ihracı artmaya başlamıştır. Girit sabunu 1750'lerde bütün Karadeniz bölgesinde geniş sürümü olan, hatta Rusya ve Avrupa'ya da ihraç edilen kaliteli mamullerdir. İmparatorluğun başlıca demir üretim merkezlerinin başında gelen Sofya-Samakov bölgesinde 1720'ye doğru 80 kadar demir fırını faaliyettedir. 1730-40 yıllarında yeni yeni fırınların açılmasına izin verildiğine dair kayıtlar vardır. Demir üretimindeki genişleme o mertebeye varmıştır ki, 1760 yıllarında Samakov kadısı, demir fırınlarının bölgede ormanları tahrip ederek odun kıtlığına sebep olduğu konusunda Divan'a bir rapor göndermekte ve yeni fırınlar açılmasına artık izin verilmemesini istemektedir. Demir üretiminde, enerji kaynağı gibi işçi bulmakta da zorluk çekildiğini ve maden sahiplerinin ücreti arttırarak birbirlerinin işçilerini kapmaya uğraştıklarını, aynı yılların belgelerinde görüyoruz. Yaygın diye nitelediğimiz bu gelişmenin belki en ilgi çekici yanı, devletin ve askeri zümre mensuplarının da belirgin şekilde, sınaî sahada yeni yeni yatırımlar yapmalarıdır, yüzyılın başlarından itibaren devlet, ithal ikamesinin ilk örnekleri arasında sayılabilecek yünlü, ipekli ve kağıt

---

²⁴ Sarc, a.g.m., s.424.

imalatında manifaktürler kurmuştur. Boya, basma, yelken bezi, tütün, çini ve şişe imalatı sahasında fizik kapitali devletçe sağlanmış birçok manifaktür tesis edilmiştir. Osmanlı ekonomisinde iktisadi faaliyetler ve mekanizmalar geniş ölçüde devletin kontrolü altında bulunuyordu. Ziraat ve sanayide üretim, fiyatlar ve ticaret devlet tarafından kontrol ediliyordu. Tarımda tımarlı sipahiler, tahıl üretiminin reaya tarafından ara verilmeksizin devamını sağlıyor, işlenen toprakların genişletilmesine gayret ediyor ve istihsalde artış sağlamaya çalışıyordu. Sanayide üretim loncalar içinde yürütülüyor, kadılar ve ihtisap ağaları gibi hükümet temsilcilerinin yardımı ile şeyhler ve kethüdalar tarafından istihsalin miktarı, kalite ve usulleri düzenleniyordu. Loncalar kendi üyeleri olan ustalar arasında hammadde ve yarı mamullerin dağıtımını tanzim ediyor, her branşta istihsal ustalar tarafından paylaşılarak yürütülüyordu. Aralarında rekabet yok gibiydi. Malların satışı da geniş ölçüde hükümetin kontrolü altında cereyan ediyordu. İster perakende, ister toptan ticarete olsun fiyatlar zaman zaman kadılar tarafından narh şeklinde ayarlanıyor, kâr ve kazançlar tespit ediliyordu. Hammadde ve gıda maddelerinin ülke ihtiyacını karşılamadığı durumlarda hükümet ihraç yasakları koyuyordu.²⁵

Mamafih bu devrede Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayii, hala mensucat ve iplik ihracatçısı vaziyetinde bulunmakla beraber artık eski kuvvetini haiz de değildir. Memlekette kullanılan mamulâtın oldukça büyük bir kısmı şimdi hariçten temin edilmektedir. Sanayi daha inkıraz etmemiş olmakla beraber heyeti umumiye itibariyle geri kalmış, tekâmülü takip edememiştir. Hususiyle Avrupa'da yeni kurulan veya son zamanlarda inkişaf eden bazı imalat şubelerinin memlekette teessüs edemediği anlaşılmaktadır. Avrupa'nın bu yeni sanayinin mamulâtına rağbet gittikçe arttığından, hariçten Türkiye'ye yönlü kumaşlar, hırdavat, şeker, kâğıt, saat gibi birçok sanayi maddeleri gelmektedir.²⁶

Bununla beraber sanayimizin inkırazı 1830'lu yıllarda daha tamam olmayıp mevcudiyetlerini hala idame edebilen birçok şubeler vardır:

²⁵ Önsoy, a.g.e., s.5-6.

²⁶ Sarc, a.g.m., s.424.

a-) Avrupa fabrikalarının rekabetinden, bilhassa pamuklu sanayii, işlemecilik, sahtiyan imalatı, bıçakçılık gibi bazı şubeler, henüz ciddi surette sarsılmamıştır. Mesela memleketimizi hemen hemen Urquhart'ın gezdiği sıralarda ziyaret etmiş olan Charles Texier, Çin ve Lyon ipeklilerinin rekabetine rağmen Bursa mamulâtı fiyatlarının sükût etmediğini ve tahminen 100 bin parça ipekli kumaşın ihraç edildiğini söylemektedir. Bahsi geçen diğer sanayi şubelerinin, hatta 1855-60 yıllarında bile, mevkilerini az çok muhafaza ettikleri, daha sonralara ait tetkiklerden anlaşılmaktadır.

b-) Avrupa fabrikaları pamuk sanayisini de henüz tamamıyla söndürememiştir. İnkıraz eden daha ziyade şehirlerdeki küçük sanayidir. Pamuğun aile dâhilinde işlenmesi, büyük mahrumiyetleri istilzam etmekle beraber daha devam eylemektedir.

c-) Sanayinin inhitatı, daha ziyade, İstanbul ve Avrupa Türkiye'si gibi, memleketin hariçle sıkı münasebetler idame eden kısımlarında göze çarpmakta ve iç taraflarda yerli mallar hala piyasaya hâkim bulunmaktadır.²⁷

Osmanlı geleneksel üretim usulünde loncalar da önemli bir yer tutmaktaydı ve üretim loncalar şeklinde örgütlenmiş küçük üreticilere dayanıyordu. Loncalar temelde hükümet ile başkent nüfusu arasında bir tür yönetim bağı oluşturuyordu. Ürünün kalitesini, ölçü ve tartıları, sabit fiyatları ve ücretleri kontrol etmek, devlete belirli mal ve hizmetleri sağlamak, hammaddelerin dağıtımına nezaret etmek gibi görevler aracılığıyla loncalar, potansiyel olarak tehlikeli olan şehir (özellikle başkent) nüfusunu kontrol altında tutmakta hükümete yardım sağlıyordu. İşyeri sayısı, çalıştırılacak işçi sayısı, üretilecek mal miktarları gibi hususlar hükümet ve yerel yöneticilerce belirleniyordu. Yeni işyeri açmak neredeyse mümkün değildi. Mamul madde arzı sınırlandırıldığı için üretim ve tüketimde bu türden kısıtlar mevcuttu. Bunun nedeni ise, hammadde darlığı ve kırsal alanda bir üretim fazlası yaratılmadığından alıcı sayısının düşüklüğü idi. Üretim miktarı serbest olsa bazı üretim dalları kıt hammaddeleri çekecek ve bu da zincirleme bir etki ile diğer zanaat dallarında ihtiyaç duyulan hammaddelerin azalmasına yol

²⁷ Sarc, a.g.m., s.426.

açacaktı. Lonca organizasyonunda bir meslekte yetişmekte olanlar, ustalarla çalışmak ve onların gösterdiği şekilde iş yapmakla yükümlüydü. Bu nedenle üretim metotlarını değiştirmek imkânsız gibiydi. Mekanik beceri sınırlı ve düşük düzeyde olup artizanal bir "yenilik" ya da keşif "geleneği" yoktu.²⁸ Kişisel mülkiyet haklarının gelişmemişliği, devletin koyduğu kalite ve fiyat normları olan narhların lonca ve muhtesipler aracılığıyla kontrolü ve müsadere gibi unsurlar da artizanal üretim ve ticari faaliyetlerin düzeyini etkiliyordu.²⁹

Serbest ticaret antlaşmaları ile hammaddelerin satın alınmasında tekellerin kaldırılması ve Avrupa mallarının Osmanlı ülkesinde yayılıp yerli halkın zevklerini etkilemeye başlaması ile loncaların ekonomik temeli sarsılmaya başladı. Öte yandan lonca organizasyonunun sahip olduğu katı nitelikler onu esnek olmaktan çıkarıyor ve Batı rekabetine karşı dayanıksız hale getiriyordu. Hükümet, Tanzimat döneminde "reform" çabaları içinde giderek loncaların işlevlerini üstlenmeye başladı ve yabancıların da esnaflık yapabilmelerine izin vermek dâhil olmak üzere eski katı yapıyı esnekleştiren düzenlemeler yaptı. Bu düzenlemelere karşı yüzyıl boyunca loncalar, haklarını korumak için devlete defalarca başvurdu. Devlet ise bu başvurulara karşı tutarsız bir politika izledi ki bu devletin net bir sanayi politikası olmamasından kaynaklanıyordu. Lonca mensuplarının yardım başvurularına kimi zaman serbest ticaret antlaşmaları ve Tanzimat Fermanı vurgulanıp lonca ayrıcalıklarının bittiği belirtilerek, kimi zaman da muhtemelen bir hakkaniyet anlayışı gereği, eski hak ve ayrıcalıklarının devam ettiği şeklinde yanıt veriliyordu. Bir yandan 1860'lara kadar bir dükkân açmak için bir sertifika (gedik) sahibi olma şartı arandı, bir yandan da lonca haklarını korur görünen ancak uzun dönemde kapitalistleşmenin getirdiği yeni üretim ilişkileri karşısında çözümlerine engel olmayan düzenlemeler getirildi. Sonuçta yüzyıl içinde loncaların bir kısmı feshedildi, bir kısmı gücünü büyük ölçüde yitirdi. Bir kısmı ise 1914'te hala ayakta idi. Ancak ayakta kalan loncaların ne tür bir değişim-dönüşüm geçirdikleri belirgin değildi ve ekonomik mantıkları

²⁸ Baskıcı, a.g.e., s.160.

²⁹ Baskıcı, a.g.e., s.161.

ile değil de sosyal işlevleri sayesinde yaşamaya devam etmiş olmaları muhtemeldi.³⁰ 19. yüzyılda merkezi devletin loncalara karşı tavrını da geleneksel öncelikleri belirlemiştir. 19. yüzyıl öncesinde ordunun, sarayın ve kentlerin iâşesi açısından merkezi devletin loncalara gereksinimi vardı. Merkezi devlet loncaları hem denetlemekte, hem de desteklemekteydi. Ancak 19. yüzyılda mamul mallar ithalatı hızla genişleyince, loncalar iâşe konularındaki önemlerini yitirdiler. Lonca üretiminin dış rekabete karşı korunması merkezi devlet için önemli bir öncelik oluşturmadı. Tanzimat dönemi reformlarıyla devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamalarına son verilince, loncaların tekelci konumları da ortadan kaldırılmış oldu. 19. yüzyıl boyunca, loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlar özellikle tekstil gibi ithal mallarının rekabetiyle karşı karşıya bulunan dallarda, sürekli olarak geriledi. Ancak özellikle başkentte merkezi devlet, loncaları siyasal olarak desteklemeyi sürdürdü. Böylece hemen her dalda loncalar varlıklarını 20. yüzyıla kadar sürdürebildiler. 20. yüzyıl başlarında ortadan kaldırıldılar.³¹

5.3. 19. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI SANAYİNİN DURUMU

19. asrın başlarında Avrupa'ya dışarıdan bakan bir seyirci için şüphesiz ki, Batı medeniyetinin en çok göze batan tarafı bu kıtayı o zaman sarmış olan hummalı iktisadi faaliyet idi. Avrupa'da 17. ve 18. asırlarda istihsal tekniklerinde yapılan keşifler, 19. asrın başından itibaren geniş bir tatbik sahası bulmaya başlamış ve bir çok sosyal değişikliler arasında, insanların yeni beliren iktisat ilminin koyduğu kaidelere uydukları takdirde refah seviyelerini ilelebet arttırabilecekleri fikri ve zihniyeti de hakim olmaya başlamıştı. İktisadi terakki mefhumu Avrupa düşüncesinde mühim bir yer işgal etmeye başladığı gibi, Avrupa kıtasında terakkinin hakikaten gerçekleştirilebileceğini gösteren müspet işaretler çoğalıyordu. Taşıt ve

³⁰ Baskıcı, a.g.e., s.162.

³¹ Pamuk, a.g.e., s.162.

haberleşme vasıtalarının radikal bir şekilde değişmesi, buhar enerjisinin tekstil fabrikaları gibi fabrikalarda büyük kolaylıklar sağlamış olması, kısaca “endüstri inkılâbı” ismi verilen vetirenin ilk merhalelerindeki gelişmeler Avrupa atmosferinde refaha doğru gidildiğine dair bir hava yaratmaya muvaffak olmuştu. Bu havanın 1830’larda ve daha önce Avrupa’ya murahhas veya elçi olarak giden Osmanlılarda mühim izler bırakmış olduğu muhakkaktır.³²

Avrupa’daki bu gelişmelerden etkilenen Osmanlı’ya göz atacak olursak, 19. yüzyılla birlikte geleneksel ziraat yapısının giderek çözülmeye başladığını görürüz. Bu süreçte, devletin talep yelpazesi zanaat ölçeğinden fabrikaya geçişi zorunlu kılar. Çağdaş donanımlı bir ordu gereği devlet öncülüğünde fabrika üretimini gündeme getirir. Osmanlı sanayinin ilk örnekleri bu nedenle pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardan oluşur.³³

Osmanlı yöneticileri İmparatorluğun son dönemlerinde savaşlarda aldığı yenilgiler sonucunda, ordunun yeniden yapılandırılması gerektiği düşüncesine kapılmışlardı. Kuruluş tarihinden itibaren fetih anlayışıyla hareket eden ve gelirlerinin çok büyük kısmı ganimetlerden oluşan İmparatorlukta reform hareketlerinin öncelikle askeri alandan başlatılmış olmasını çok da yadırgamamak gerekir. Nitekim Osmanlı, sanayileşme girişimlerini de askeri alana yönelik olarak yapmıştır. Merkezi devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askeri ve mali öncelikleri belirliyordu. Vergi gelirlerinin arttırılmasının yanı sıra, güçlü bir ordunun kurulması sarayın ve kentlerin iaşesinin sağlanması merkezi devlet açısından en önemli araçları oluşturuyordu. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısında devletin başlattığı sanayileşme girişimlerinin hedefi de ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamaktı.³⁴

Bu dönemde, Osmanlı’nın İstanbul yöresinde ve Anadolu’daki mamul mallar üretiminde üç ayrı biçimde örgütlendiğini görüyoruz. Köy ekonomisi

³² Şerif Mardin, “Tanzimat Fermanı’nın Manası, Yeni Bir İzah Denemesi”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 2. baskı, haz.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2006, s.121.

³³ Kunt v.d., **a.g.e.**, s.237.

³⁴ Pamuk, **a.g.e.**, s.183.

çerçevesindeki tarım dışı üretim faaliyetleri ile kentlerde imalathaneler çerçevesinde örgütlenen zanaatlar, basit el aletlerine dayanan geleneksel teknolojiyi kullanıyordu. Mamul mallar üretiminin üçüncü örgütlenme biçimi ise, sanayi devrimi sonrasında Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan imalathaneler ya da fabrikalardır.³⁵

Ancak, bu yüzyılda, Osmanlı tekstil sanayi eski gücünden uzaklaşmıştır. Buna rağmen hala ülkenin güçlü bir sektörüdür. Mesela, 1830'lu yılların başında önemli bir dokuma merkezi olan Halep'te pamuklu kumaş imal eden 300 büyük imalathane ile düz ve desenli elbiselik ipekli kumaş dokuyan 200 işyeri mevcuttu. Şam ve Bağdat'ta ise, Arap zevkine göre bol miktarda renkli kumaş dokunmaktaydı. Bunlar arasında çoğunluğu kırmızı ve siyah desenli işlemeli kadın kumaşları ile kadifeler teşkil ediyordu. Buralarda imal edilen kumaşlar bölgenin ihtiyacını karşıladıktan başka, kuzey Afrika eyaletleri ve güney Almanya şehir devletlerine ihraç edilmekteydi. Yine aynı yıllarda, yani 19. yüzyılın başlarında Anadolu'nun önde gelen merkezlerinden olan Bursa'da da yılda 31.250 kg. ipek üretebilecek kapasitede, su ve buhar gücü ile çalışan, Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuş 14 ipek fabrikası mevcuttu. Bu kuruluşlardaki tezgah sayısı 1000 civarındaydı. Ayrıca Bursa'daki 100 kadar tezgâhta yılda 12.000 parça tül dokunmakta, 39-40 tezgâhta da peştamal imal edilmekteydi. 16. yüzyıldan başlayarak gittikçe önem kazanan Bursa dokumaları bu önemini uzun süre muhafaza etmiş, hatta Avrupa pazarlarında bile zaman zaman aranan mallardan biri olmuştur. İmparatorluğun diğer önemli bir dokuma merkezi olan İstanbul'da ise 1838 yılında çeşitli renk ve desende pamuklu, yünlü ve ipekli kumaş imal eden 3000 dokuma tezgâhı tespit edilmiştir. Bu tezgâhlarda dokunan kumaşlar imparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderildiği gibi bir kısmı da dış ülkelere ihraç edilmekteydi.³⁶

---

³⁵ Pamuk, a.g.e., s.183.

³⁶ Önsoy, a.g.e., s.10.

5.4. TANZİMAT DÖNEMİ SANAYİLEŞME ÇABALARI

Osmanlı'nın ekonomik açıdan kötü gidişatına karşı alınan tek tedbir, sanayileşme teşebbüsleri oldu. Mademki, sanayi, özel olarak da, fabrika Batı refahının en başta gelen sembolüydü, öyleyse Avrupa'yla aynı seviyeye gelebilmek için Batılılaşmayı doğuracak olan reformları kabul etmek ve fabrikalar kurmakla işe başlamak yetecekti. Kendini yenilenmiş ve Avrupalılaştırmış bir İmparatorluğun gelecekteki dört başı mamur burjuvazisi olarak gören bürokrasi, bu sanayileşme hamlelerine kendi hesabına değil de (böylesi daha tehlikeli olurdu) devlet hesabına girişti. Avrupa'dan uzmanlar ve makineler istendi. İstanbul'daki bankerlerin bir kısmı gibi, bir sürü yabancı maceracı da bu faaliyetlerle devlet hazinesi zararına kolayca zenginleşmenin yollarını buldular. Böylece ekonomik sebepler yüzünden olduğu kadar ekonomiye aykırı sebepler yüzünden de bu sanayiler yabancı rekabeti önünde tutunamadılar ve hazineye milyonlarca liraya mal olduktan sonra yok olup gittiler.³⁷ Zaman zaman bu teşebbüsten korkuya kapılan ve onu başarısızlığa uğratmak için elinden geleni ardına koymayan o çağın Avrupalıları bu yoldaki gayretlerin uğradığı hayal kırıklığını büyük bir sevinçle anlatırlar. İnşaat uzmanları olarak tanıtılan maceracıların marifeti olan fabrika bacaları daha yapılıp yapılmaz çökmekte ve bu fabrikaların Avrupalı müdürleri ithal ettikleri emtiayı o sıra kapalı bulunan bu mahalli fabrikaların imalatı olarak piyasaya yutturmakta ve satmaktaydılar.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme çabalarının devlet güdümünde askeri bir disiplinle gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve otoriter planlama ve öngörüyle yürürlüğe konduğu aşikârdır. Batı'daki sanayi disiplini daha çok bireylerin inisiyatifinde ve kâr-zarar analizleriyle üretim araçlarına, fabrika düzenlemelerine ve işçi-işveren ilişkilerine yansırken Osmanlı'da ilerlemeci bir ideal çerçevesinde deneme-yanılma şeklinde gerçekleşti. Daha önce belirtildiği gibi alt yapıdaki eksikliklerini çoktan gideren Batılı sanayi devletleri, kent içi ve kentler arası her türlü ulaştırma olanaklarını geliştirdiler.

³⁷ Yerasimos, a.g.e., s.109.

³⁸ Yerasimos, a.g.e., s.110.

Su kuvvetinin sanayide ölçek tasarrufları getiren bir şekilde üretimde kullanılmasını sağlamak amacıyla bizzat devlet ve mahalli idareler tarafından işletilen altyapılar oluşturulmuş ve bu durum sanayide maliyetlerin düşürülmesinde büyük rol oynamıştı. Dolayısıyla Batı'yla aradaki farkı kapatabilme işini devletin bir an önce yerine getirmesi, düzenleme ve yeniden yapılandırmada askeri anlayışı ön plana çıkarması gerekiyordu. Sanayi tesislerinin kurulması da endüstriyellemenin daha çok militer yapıyı geliştirmek ya da ona lojistik sağlamak olarak algılanması bu düşüncüyü pekiştirdi. Problemler gerçekten tüm İmparatorluk için değil ülkenin başkenti için bile ciddiye. Tanzimat'ın ilan edildiği dönemde bile İstanbul'da içme suyu yetersizliği vardı ve ordu birliklerinin İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nda karşıdan karşıya geçirilebilmesi için bir nevi ilkel salllar kullanılıyordu.³⁹

Tanzimatçılar, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile yerle bir olan Osmanlı ekonomisinin ayakta kalabilmesi için, iktisadi yaşamı canlandırmanın yollarını aradılar. Bu amaçla yeni fabrikalar kurdular ve mevcut fabrikaların da modernizasyonunu gerçekleştirdiler. Ancak, nüfus, bilgi ve nitelikli eleman eksikliği nedeniyle kurulan ve modernizasyonu sağlanan bu fabrikalar çok uzun ömürlü olmadı. Çünkü yabancılara sağlanan imtiyazlar ülkeyi açık pazar haline getirmiş ve ülkedeki hammaddenin çoğu Avrupa'ya ihraç edilmişti. Bu dönemde Osmanlı ekonomisine can suyu olması maksadıyla kurulan, lakin maliyetlerin yüksekliği nedeniyle ekonomiyi çökerten söz konusu fabrikaları incelememiz konunun aydınlatılması açısından faydalı olacaktır.

5.5. TANZİMAT DÖNEMİNDE KURULAN FABRİKALAR

Ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde belirli bir kontrol gücüne ulaşmış olan Tanzimat yönetimi, bu gücünü kullanarak iktisadi gelişmeyi ve ülkenin zenginleşmesini sağlama gayretlerine girişmiştir. Devlet organlarının

---

³⁹ Kazgan, a.g.e., s.18.

karar ve uygulamalarına açık bir şekilde yansıyan ve “imar-mülk” olarak ifade edilen bu politika, mali olduğu kadar iktisadi düşünceleri de içeriyor ve ekonominin her sektöründe kendini hissettiriyordu. Tanzimat döneminde bu gayretlerin önemli bir bölümünün mali finansmanı Hazine-i Hassa tarafından sağlanmıştır. Padişaha ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan bu kuruma, her yıl hazineden belirli bir gelir tahsis ediliyordu. Bu gelir 1840'lı yıllarda 75 milyon kuruş olup, toplam bütçe gelirlerinin yaklaşık 1/8'ini oluşturuyordu. Hazine-i Hassa, Tanzimat'ın hemen ertesi yılında bu gelirlerin önemli bir bölümünü, ekonomik gelişmeye dönük pek çok faaliyetin finansmanına ayırmıştır.⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin kuruluş ve inkişafı tetkik edilirken göze çarpan husus, ilk büyük tesislerin devlet tarafından vücuda getirilmiş olmasıdır. Sanayinin el emeğine dayandığı devirlerde, devlet büyük tezgâhlarda yüzlerce işçi çalıştıran tesisler kurmuş ve işletmiştir. Bunların hemen hepsi askeri sebeplerle, nadiren sarayın ihtiyaçları için vücuda getirilmiş ve hiç bir zaman ticari mülahazalar bunların kuruluşunda rol oynamamıştır. Devletin ilk sanayi tesisi, harp silahları imal maksadıyla İkinci Bayezid devrinde vücuda getirilen Tophane'dir. Birçok istihaleler geçiren Tophane, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yeniden inşa edilmiş ve bu arada yabancı memleketlerden getirilen ustalardan istifade edilmiştir. Tophane'nin o zamanların en büyük tesislerinden biri olduğu rivayet edilir. Tanzimat devrinde Tophane-i Amire Müşirliği emrinde bulunan harp sanayi, Meşrutiyet'ten sonra İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti'ne bağlanmıştır. Her ne kadar sanatkâr yetiştirmek için sanayi alayları kurulmuş, sanayi mektebi açılmış, hariçten mütehassıslar celp edilmiş ve bu suretle sanayinin inkişafına çalışılmış ise de, ordunun artan ihtiyacını dâhilden karşılamak artık mümkün olamamış, silah ve mühimmat ithalatı seneden seneye artmıştır.⁴¹

Devlet fabrikaları kurma çabalarının belgelere yansıyan en önemli ekonomik amacı, özellikle askeri ihtiyaçların yurt içinde üretimle karşılanması

⁴⁰ Güran, **a.g.m.**, s.235.

⁴¹ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.62.

yoluyla, hem askeri giderlerden tasarruf sağlanması, hem de bu harcamalar nedeniyle yurt dışına gidecek bir akçenin dâhil-i memalikte kalması idi. Askeri giderlerden tasarruf amacı, geleneksel fiskal politikaların da bir gereği olması itibarıyla yeni bir unsur içermiyordu. Öte yandan, ülkeden kıymetli maden çıkışının hoş görülmemesi, Osmanlıların geleneksel iktisadi politikalarında da yer alan bir husustu. Ancak bu yeni uygulamanın farklı yanı, ülkede kıymetli maden bolluğunun sağlanması için değil de, dış ticaret dengesinin düzeltilmesine dönük bir politika olarak benimsenmiş olmasıydı.⁴²

1830'lar ve 1840'larda Osmanlı yöneticileri Avrupa'dan en son teknolojiyi kullanan makineler ithal ederek devlet mülkiyetinde ve esas olarak ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamak üzere bir dizi fabrika kurdurdular. Çoğunluğu İstanbul ve çevresinde kurulan bu kapitalist işletmeler içinde en önemlileri Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar uzanan alanda kurulan yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümhaneleriydi. Hereke'deki ipekli dokuma fabrikasıyla İzmir'deki kâğıt fabrikası da aynı girişimin bir parçasıydı. Bu fabrikalarda çalışmak ve üretimi yönetmek üzere Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler ve hatta işçiler getirildi. Ancak ürettikleri mallar devlet tarafından satın alındığı ve böylece ithal mallarının rekabetinden korundukları halde bu fabrikaların büyük bir bölümü işletilemedi. Bunlar kısa bir süre sonra üretimi durdurmak zorunda kaldılar. 1850'lere gelindiğinde, Avrupalı bir gözlemcinin deyişiyle, Türkiye'de Avrupa makineleriyle, Avrupa hammaddeleriyle ve usta Avrupalı ellerle kumaş üreten bu sanayiden geriye fazla bir şey kalmamıştı.⁴³

5.5.1. Feshane

Osmanlı'da kurulan ilk fabrikalardan biri Defterdar (Feshane) Fabrikası'dır. 17 Haziran 1826 tarihinde kurulan Asakir-i Mansure-i

⁴² Güran, **a.g.m.**, s.236.

⁴³ Pamuk, **a.g.e.**, s.161.

Muhammediyye ordusuna mensup askerlere şobara denilen bir başlık giydirilmekteydi. Şobarayı zabitan telli efrad sade olarak giymekteydi. Ne var ki bunlar güneşten ve yağmurdan etkilendiklerinden sık sık değiştirilmesi gerekiyordu. Bu durum önemli sayılabilecek bir masrafa sebep olmaktadır. İşte bu yüzden Sultan II. Mahmut kış ve yaz giyilebilecek, dayanıklı yeni bir başlık isteyince Tunus ve Fas'ta giyilen fes söz konusu oldu. Fes, gerek İslami bir giyecek olması, gerekse güzellik ve dayanıklılığı dolayısıyla Padişahın beğenisini kazandı. Başlangıçta fes, adı geçen Kuzey Afrika ülkelerinden temin edilirken ihtiyacın gittikçe artması üzerine yurt içinde de fes imal edilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla 1833 yılında kurulan Feshane Kadırga'da Hazine-I Hassa'ya ait bir binada faaliyete geçti.⁴⁴ Binanın zamanla ihtiyaca cevap verememesi üzerine fabrika 1839'da Sultan Abdülmecit'in bir fermanı ile Sultan III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'ın ikametine tahsis edilmiş olan Eyüp civarındaki Defterdar'da bulunan bir saraya nakledilmiştir. İlk zamanlarda yalnız fes imal eden fabrika 1843'den itibaren dokumacılığa da başlamıştır. Fabrikanın yönetimi Belçikalı uzmanlara bırakılmış, bu uzmanların tavsiyesi üzerine fabrika Belçika'dan getirilen modern makinelerle teçhiz edilmiştir. 1860'lı yılların başında fabrikada çalışan işçi sayısı 200-250 arasında idi.⁴⁵

Başlangıçta fes örmekle yetinen bu imalathaneye sonradan aba ve hak tezgâhları da getirilir. Dokumacılığa başlanır. Çevirici güç organiktir; hayvanla dönen dolaplar kullanılır. Bu amaçla imalathanede kırk kadar katır beslenir.

Feshane, yeni binasında ilk faaliyete geçtiği 1839-1840 yıllarında 100.000'in üzerinde fes üretim ve satışı gerçekleştirmiştir. Bu ilk yıllarda fesin ortalama üretim maliyeti 34 kuruştur. Bu fesler orduya püskülsüz olarak 37, püsküllü olarak 40 kuruşa verilmekteydi. Piyasada ise büyüklüğüne ve kalitesine göre 60-55-40 ve 35 kuruş gibi çeşitli fiyatlarla satılmaktaydı. Bu ilk faaliyet yıllarında büyük bölümü orduya yapılan satışlardan olmak üzere Feshane yıllık 800 bin kuruş dolaylarında bir kâr sağlamıştı.

---

⁴⁴ Önsoy, a.g.e., s.49.

⁴⁵ Önsoy, a.g.e., s.50.

1841 yılında fabrikada feslerin tarak ve çıkırıkla imalinden vazgeçilerek makine üretimine geçilmiştir. Bu yıl içinde yapılan toplam 148.963 adet fesin 71.884 adeti eski metotla, geri kalan kısmı ise yeni makinelerle üretilmişti. Yeni teknoloji sayesinde fes üretim maliyeti 26 kuruş dolaylarına düşürülürken kârlarda önemli ölçüde yükselme sağlanmıştı.⁴⁶

Feshane 1843-1851 döneminde yeni teknolojiyle donatılır. Buhar gücü ve makine kullanımına geçilir. İngiltere'den, Fransa'dan ve Belçika'dan buhar gücüyle çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri getirilir. Böylece imalathane bir dokuma fabrikasına dönüşür. 1854 yılında patlak veren Kırım Savaşı Feshane'nin faaliyetlerini de olumsuz şekilde etkilemiştir. Devletin malî sıkıntıları nedeniyle orduya yapılan satışların bedellerinin tahsil edilememesi ya da tahsilinin gecikmesi Feshane'yi mali finansman güçlükleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Nitekim Feshane'nin 1270/1854-5 yılı başında 2.404.121 kuruş olan borçları, 1273/1857-8 mali yılında 14.885.637 kuruşa yükselmiştir. Bu borçlar için ödenmek zorunda kalınan faizler Feshane'yi ek bir mali yük altında bırakarak hem döner sermaye yetersizliğine yol açmış; hem de gelişmesini sürdürmesini engellemiştir. Nitekim Feshane'nin üretimi 1275/1859-60 mali yılında 129.953 adede kadar düşmüştür. Feshane açısından ikinci bir olumsuz gelişme devlete yaptığı satışların fiyatlarıyla ilgilidir. 1864 yılında Fabrika-i Hümayunların devlete yaptığı satışlarda satış fiyatının maliyete eşit olması ilkesi esas alınmış ve bu çerçevede fes fiyatları da 14 kuruşa indirilmiştir. Bu yeni uygulama ile Feshane'nin kârı yalnızca piyasaya yaptığı satışlarla sınırlı kalacaktı. Bunun ise ancak ucuz ve kaliteli üretimle mümkün olacağı düşünülerek piyasaya satılan fes fiyatları da 1-1,5 kuruş arasında indirilerek 14-18 kuruş olarak tespit olunmuştur. Feshane, 1865 yılında tamamen yanmış ve ancak 1868 yılında yeniden inşa olunarak modern makine ve araçlarla donatılmıştır.⁴⁷

1849'a kadar Feshane Fabrikası'nı Darphane-i Amire yönetir. Bu tarihlerde fabrika kısmen, devlet siparişleri dışında, pazara da açılır. Kumaş ve fes satışları için Vezneciler, Çarşıiçi, Tophane ve Beşiktaş gibi semtlerde

⁴⁶ Güran, a.g.m., s.239.

⁴⁷ Güran, a.g.m., s.242.

kiralanan dükkânlarda halka satış yapılır. 1849'da Hazine-i Hassa, Bakırköy Fabrikası ve Feshane Fabrikası'nı yönetimine alır. Feshane 1866'da yanar. 1868'de tekrar faaliyete geçer. 1877'de genişletilir; teknolojik yeniliklerle donatılır. 93 Harbi ile Bulgaristan'daki İslimiye Fabrikaları yitirdikten sonra Feshane, Bab-ı Seraskeri emrine verilir. Bundan böyle 1921 Martı'na kadar 44 yıl Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye'nin yönetiminde kalır.⁴⁸

Tanzimat'la birlikte ufak ölçekte bir sanayileşme girişimi gözlenir. Feshane'nin yanı sıra İzmit Çuha, Hereke ve Bakırköy Fabrikaları'nın da 1840'lı yıllarda faaliyete geçtiği görülür.⁴⁹

5.5.2. İzmit Çuha Fabrikası

İzmit Çuha Fabrikası (Basmahane),1884 yılında faaliyete başladı. Bu fabrika önce bir İngiliz fabrikatörün yönetimine verilmişti. Tesis bedeli ve döner sermayesi için hesaplanan piyasaya göre oldukça düşük finansman maliyetleriyle bile belirlenen üretim hedeflerine ulaşılması halinde fabrika başarılı olabilirdi. Oysa fabrika bu üretim hedeflerine ne kalite olarak, ne de miktar olarak ulaşabildi. Fabrikanın 1261/1845 Aralık ve 1262/1847 Şubat ayları arasındaki 15 aylık bir dönemde üretimi 93.748 arşın, 1263/1847-8 mali yılında ise, 71.760 arşın oldu. Hatta 1264/ 1848- 9 mali yılında üretim miktarı 50.948'e düştü. Bu üretim düşüklüğünün nedeni, o yıl bölgede yaz aylarında patlak veren kolera hastalığı nedeniyle işçiler arasında çok sayıda ölüm olayı olduğundan fabrikanın üç ay süreyle çalıştırılmamasıdır.⁵⁰

Fabrika beklenen kâr açısından tatminkâr bir sonuç vermemiştir. Fabrikada yapılan üretimde en önemli maliyet unsurunun yapağı hammaddesi olduğu görülmektedir. Diğer maliyet unsuru da girdilere yapılan

⁴⁸ Kunt v.d., a.g.e., s.238.

⁴⁹ Kunt v.d., a.g.e., s.238.

⁵⁰ Güran, a.g.m., s.246.

ödemelerdir. İzmit Çuha Fabrikası'nın yönetimi 1849 yılında Dar-ı Şuray-ı Askeriye'ye devrolunmuştur.⁵¹

5.5.3. Bakırköy Basmahanesi

Osmanlı'da ilk inorganik enerji ile çalıştırılan fabrika Basmahane ya da Bakırköy Bez Fabrikasıdır. "Mihaniki" güç kullanan bu fabrika Barutçubaşı Ohamuk'ten devralınan tezgâhlarla kurulur. Hazine-i Hassa'ya bağlı bu fabrikada, yine Barutçubaşı Ohannes'in nezaretinde çadır ve Amerikan bezi üretilir. 1850'lerin başında adı Basmahane-i Amire olur. Avrupa'dan yeni makine,⁵² teçhizat getirilir. Beceri sahibi ustalar çağrılır. Fabrika genişletilerek basma üretimine başlanır. Ancak, basma çok pahalıya mal olur. 1850'lerin ortalarında basmadan vazgeçilerek bez üretimine ağırlık verilir. Yeni tezgâhlar getirilir ve yabancı ustaların nezareti altında günde yüz topun üzerinde bez üretilir. 1867'de Nizamiye İdaresi (Harbiye Nezareti) emrine verilen Basmahane'de, zamanla yabancı ustalara yol verilir; yerli sanatkârlar işe alınır. Makinelerin idaresi de Bahriye'den çarkçı zabıtlere tevdi edilir. Fabrika bir zamanlar havlu ve hamam takımları, ipekli bezler üretmişse de, sonraları çadır bezi, çadır astarı, Amerikan bezi, elbiselik bez ve çadır kolanında uzmanlaşır. 1921 Nisan'ına kadar 54 yıl Harbiye Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren fabrika, Defterdar Fabrikası'yla birlikte önce İstanbul Fabrikaları Umum Genel Müdürlüğü'ne, 1923'te de Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne devrolunur.⁵³

---

⁵¹ Güran, **a.g.m.**, s.247.

⁵² Kunt v.d., **a.g.e.**, s.238.

⁵³ Kunt v.d., **a.g.e.**, s.239.

5.5.4. Veliefendi Basma Fabrikası

Veliefendi Basma Fabrikası, 1264/1848-9 mali yılı içinde deneme niteliğinde üretime başlamıştır. Ancak bu yıl içinde yalnızca 63.252 kuruşluk cüz'i bir üretimde bulunulmuştur. Fabrikanın kuruluş yıllarında 24 yabancı usta çalışmaktaydı. Bu ustalara oldukça yüksek ücretler ödenmekteydi. Avrupa'dan getirilen bu ustalara yapılan ortalama aylık ödeme 1700 kuruş dolaylarındaydı. Baş usta ise ayda 4.584 kuruş alıyordu. Fabrikada memur ve işçi olarak 127 kişi istihdam edilmekteydi, işçilerin büyük bir bölümü son üç ayda işe alınmıştı. Memurlara ödenen ortalama aylık 650, işçilere ödenen ortalama aylık ücret ise 200 kuruş dolaylarındaydı. Bu yıl içinde fabrikaya İngiltere'den 100 beygir gücünde bir buhar motoruyla birlikte çeşitli araç ve gereçler getirilmiş ve bunlar için 437.430 kuruş ödeme yapılmıştır. Fabrika ertesi yıl 1265/1850 Kanun-u Sani ile 1266/1851 Şubat sonu arasındaki 14 aylık sürede toplam 1.231.767 kuruş değerinde üretimde bulunmuştu. Bunun 725.554 kuruşu basma, 62.470 kuruşu çorap ve 443.743 kuruşu ise kir-pas ve pamuk ipliği üretimiyle sağlanmıştı. Bu üretimde kullanılan hammadde ve diğer girdiler için 1.036.663 kuruş; ücret, maaş ve diğer giderler için de 953.275 kuruş olmak üzere toplam 1.989.938 kuruş harcanmıştı. Böylece bu sürede gerçekleşen üretim 758.170 kuruşluk önemli bir zararla sonuçlanmıştı. Bu zararların önemli bir nedeni fabrikadaki yabancı ustalara ödenen yüksek ücretlerdi. Ayrıca getirilen yabancı ustaların üretimde boyama ve diğer işlemlerde gerekli itinaı göstermemeleri nedeniyle işlerine son verilmesi gereği doğmuş ve bunların geri gönderilmesi ve yeni ustaların getirilmesi için iş sözleşmeleri gereği ödenen yüksek harcırahlar maliyetlerin daha da artmasına neden olmuştur. Yeni ustaların işe intibakı süresince üretimde yeterli kalite de tutturulamamıştır.⁵⁴

---

⁵⁴ Güran, a.g.m., s.247.

5.5.5. Hereke Kumaş Fabrikası

Tanzimat döneminde devletin ihtiyacını karşılamaya yönelik fabrikalardan bir diğeri Hereke Fabrikası'dır.

1840'lı yılların ikinci yarısında, Ohannes ve Bogos Dadyan biraderler İzmit Çuha Fabrikası'nı kurarlarken, Serasker Rıza Paşa'nın izniyle Hereke'de kendi adlarına bir fabrika tesisine girişirler. 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından oluşan fabrika bir süre sonra Emlak-ı Hakaniye'ye intikal eder ve saraya bağlı olarak işletilir. Fabrikanın ipekli kısmı özellikle saray için üretimde bulunur. Bu açıdan Fransa'nın Gobelin (Goblen) Fabrikası'na benzetilir. 1850'de ipekli kadife ve mobilyalık (kemhane) jakarlı kısımları kurulur. Pamuklu dokuma tezgâhları Zeytinburnu (Bakırköy) Fabrikası'na taşınır.⁵⁵

Hereke Kumaş Fabrikası'nın kuruluş sermayesi 3,5 milyon kuruştur. Fabrikanın toplam makine ve alet donanımının değeri ise 2.463.984 kuruştur. Bu fabrikada 52.800 kuruşa satın alınmış bir su değirmeni ile 12 beygir kuvvetinde 149.380 kuruşa satın alınmış bir buhar motoru fabrikanın güç kaynağını oluşturuyordu. Fabrikada 1264/1848 - 9 mali yılında 11 memur, 13 Avrupalı usta, 6 tamir ustası ve 90 işçi çalışmıştı. Ancak bu işçilerin çalışma süreleri farklıydı. Bunlardan 11 işçi 12 ay, 26 işçi 10 ay, 18 işçi 8 ay, 2 işçi 7 ay ve geri kalan 33 işçi de 5 ay ya da daha kısa süre istihdam olunmuştu. Fabrika bu ilk faaliyete geçtiği yıllarda önemli zararlarla karşı karşıya kalmıştı. 1265/1850 Ocak ayı ile 1266/1851 Şubat ayı arasındaki 14 aylık sürede yapılan üretimin maliyeti 1.101.572 kuruştur. Bu üretim tüccar kanalıyla piyasada satılmış ve bu satıştan 752.127 kuruşluk gelir elde edilmişti. Böylece 349.445 kuruş gibi önemli bir zarar doğmuştu. Fabrikanın bu ilk kuruluş yıllarındaki zararının önemli bir nedeni, yapılan üretimin kalitesizliği yanında üretim kapasitesinin düşüklüğüydü. Nitekim, fabrikada 40-50 tezgâh mevcuttu. Oysa yapılan hesaplara göre fabrikanın verimli çalışabilmesi, 100

⁵⁵ Kunt v.d, a.g.e., s.239.

tezgâhlık bir kapasiteye ulaşarak ayda 2.500-3.000 arşın kumaş üretmesi ile mümkündür.⁵⁶

Hereke Fabrikası, 1875'te piyasaya yönelir. Kapalı Çarşı'da mağaza açar. Ancak serbest piyasada dış rekabet karşısında tutunması güçtür. Mağaza bir süre sonra kapatılır. Fabrika 1891'de halı üretimine geçer. Gördes ve Demirci'den ustalar getirilir. Bunlar bir süre, İstanbul'da sarayda ustalar yanında staj görürler. Hereke'de önce Gördes ve Demirci halıları dokunur. Giderek desenler zenginleştirilir. 1900'de Gobelin tipi halılara geçilir. Binbir çiçek, sırmalı Gördes, Hereke'de dokunan ünlü halılar arasındadır. 1902'de 20 dokuma tezgâhı ve yardımcı makineleriyle bir çuha kısmı eklenir. 1905'te ise Hereke bünyesinde bir fes imalathanesi birimi açılır. 1918'de fabrika genişletilerek yünlü dokuma kısmı 52 tezgâha çıkarılır. Bundan böyle Hereke bir yünlü dokuma fabrikası görünümündedir. Bir süre Maliye Vekâleti'ne bağlı olarak çalışan fabrika 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'na intikal eder.⁵⁷

5.5.6. Diğer Fabrikalar

Tanzimat döneminde kurulan ve birçok üretim biriminden müteşekkil, bugünkü sanayi sitelerinin benzeri kuruluşlardan ikisi İstanbul civarında vücuda getirilen Zeytinburnu ve Bakırköy sanayi kompleksleri idi. Zeytinburnu tesisleri 1842 veya 1843 yılında kurulmaya başlanmıştır. Bölgenin deniz tarafında yoğunlaşan tesislerinin önemli kısmı demir üretimine yönelik olup, demir boru, çelik ray, çift pulluğu, bağ ve bahçe aletleri, koşum takımları ile tüfek çakmakları, mızrak başları, top, kılıç, süngü gibi harp aletleri, çeşitli atölye takım ve tezgâhları istihsal edilmekteydi. Demir mamulleri üretim merkezinin yakınında kurulan diğer bir bina da ise yünlü ve pamuklu kumaş dokunmaktaydı. Burada üretilenler daha öncekilerden farklı olarak halkın ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli iç pazarlarda satılıyordu. Bu tesislerde çalışan Türk ve yabancı işçiler fabrikaya ait sosyal tesislerde barınıyorlardı.

⁵⁶ Güran, a.g.e., s.248.

⁵⁷ Kunt vd., a.g.e., s.239

Zeytinburnu tesislerinin ihtiyacı olan teknik elemanları yetiştirmek amacıyla burada bir de sanayi mektebi kurulmuştu. Zikredilenler dışındaki kuruluşlardan bazıları da Çubuklu Billur Fabrikası, Beşiktaş Demir Dökümhanesi, Balıkesir Çuha Fabrikası, Büyükdere Kiremit Fabrikası, Unkapı Askeri Tahniyesi, Bursa Hamipek İmalathanesi ve Bağdat Barut Fabrikası idi.⁵⁸

Avcıoğlu, Osmanlı tarafından, serbest ticaretin nimetlerinden yararlanılarak Batı uygarlığına erişme hevesleri içinde, modern sanayi kurmak için ciddi çabalar gösterildiğini aktarır bizlere. Nitekim 1856 Paris Sanayi Sergisi'nde, devlet eliyle kurulan Türk fabrikalarının mamulleri sergilenmiştir.

-İzmit Fabrikası: Çuha, askeri elbiseler

-İstanbul (Feshane) Fabrikası: Çuha, fes, battaniye, kravat

-Basmahane Fabrikası: fanila kumaşlar

-Zeytinburnu Fabrikası: Pamukbezi, calicot, emprimeler, alacabez, pamuk, yün ve fildekos çoraplar.

-Hereke Fabrikası: Kadife, Şam usulü çiçekli kumaşlar (Damas), saten, taftalar, gazlar, kordelalar.

-Beykoz Fabrikası: Askeri kundurular, çizmeler, palaskalar, fişeklikler vb.

-Tophane Fabrikası: Tüfekler, tabancalar vb.

-Beykoz İnceköy Fabrikası: Porselen, cam, fincanlar vb.⁵⁹

5.5.7. Hususi Fabrikalar

Tanzimat devresinde, devlet tarafından olduğu gibi, ekserisi ecnebi olan hususi sermayedarlar tarafından da muhtelif fabrikalar meydana getirilmiştir. Filhakika kapitülasyonların milli sanayi müesseselerinin devletçe himaye edilmesine imkân vermemesine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi, müteşebbisleri tesislere teşvik edebilecek vasıf ve şartlardan

⁵⁸ Önsoy, a.g.e., 52-53.

⁵⁹ Avcıoğlu, a.g.e., s.54-55.

mahrum bulunmuyordu. Hammadde boldu, memlekette kısa bir zaman evveline kadar sanayi çok münteşir olduğu cihetle, muhtelif imalat için tecrübeli ve mahir ameleler bulmak mümkündü. Bundan başka ücretler düşük ve sürüm sahası genişti. Nihayet Tanzimat'ın ilk devresinde Avrupa sanayi de daha pek yüksek bir tekâmül seviyesine varmamış, henüz yetişilemeyecek derecede ilerlememiş bulunuyordu. Bundan dolayı bazı sermayedarların, bu müsait amillerin milli sanayinin inkişafına mani olan menfi şartları taviz edeceğini düşünerek, memleket dâhilinde fabrika açmaya teşebbüs etmelerini tabii görmek lazımdır. Anlaşıldığına göre, hususi fabrikaların en evvel nüfuz ettiği ve en mühim rolü oynadığı saha, ipek ipliği imalatıdır. Mordtman'a nazaran Bursa'da bu imalat 1845 yılına kadar eski usullerle icra edildiği halde, bu tarihte, Falkeisen isminde bir İsviçreli, buhar motoruyla işleyen bir fabrika tesis etmiştir. Bidayette büyük müşkülata karşılaşılan ve makineli bir müessesede hiç kimse çalışmak istemediği için amele bulamayan bu fabrika, sonraları süratle inkişaf etmiş ve kısa bir zaman içinde Bursa'da birçok ipek fabrikaları meydana gelmiştir. Viquesnel, 1855 yılında Bursa'da Fransız fabrikaları tarzında 8-10 ipek ipliği fabrikası bulunduğunu beyan etmektedir.⁶⁰

Zamanla ipek sanayinin dışındaki şubelerde de hususi fabrikalar türemiştir. 20. asrın ilk yıllarında memleketimizde bir tetkik seyahati yapmış olan Belçika'nın eski İzmir Başkonsolosu Duckerts'in eserinden, bu fabrikalar hakkında umumi bir fikir hâsıl etmek mümkündür. Mesela, halıcılıkta bu tarihte birkaç büyük imalathane teşekkül etmiş bulunmaktadır. İzmir'de Aliotti ve Ispartalılar tarafından tesis edilen ve 1.000'e yakın amele çalıştıran büyük bir imalathane vardır. Bundan başka, Gustiniani müessesesi Konya civarında diğer bir halı manifaktürü tesis etmiştir. Değirmencilikte ve zeytinyağı imalatında dahi modern fabrikasyon usullerine doğru oldukça mühim hatveler atılmıştır. Zeytinyağı imalinde bilhassa Suriye ve Midilli'de, buharla müteharrik muhtelif su cenderelerinden istifade edilmektedir. Bundan başka, Boğaz'da Paşabahçe'de, Fransız sermayesiyle, büyük bir mum ve stearin

---

⁶⁰ Sarc, a.g.m., s.437.

fabrikası, Kartal'da, İsviçre-İngiliz sermayesiyle bir konserve fabrikası, Beykoz'da 1890 tarihlerinde yeni bir cam fabrikası, yine Beykoz'da, bir İngiliz grubu tarafından, 7,5 milyon Frank sermaye ile büyük bir kâğıt fabrikası meydana getirilmiş ve ayrıca Beyrut'ta da diğer bir kâğıt fabrikası teşekkül etmiştir. Aynı zamanda Adana ve Tarsus'ta pamuk egrenaj fabrikaları; Afyon ve İzmir'de halı ipliği fabrikaları, Adana, Tarsus ve İzmir'de pamuk ipliği fabrikaları vs. mevcuttur. Mamafih devletin sanayileşme teşebbüsleri gibi hususi şahısların tesis faaliyeti de esas itibariyle akim kalmış ve herhalde memleket için pek müspet neticeler vermemiştir.⁶¹

İlkin kurulan fabrikaların çoğu kısa bir müddet zarfında inkıraz etmiştir. Mesela, Paşabahçe'deki mum, Beyrut'taki kâğıt ve Beykoz'daki cam fabrikaları birkaç senelik faaliyetten sonra kapanmış, Beykoz'da kurulan kâğıt fabrikası ise, açılışından birkaç ay sonra muattal kalmıştır. Bundan başka tesis edilen fabrikaların hemen hepsinin ecnebilerin elinde bulunması, Türk unsurunun kendi memleketinde ecnebilerin iktisadi tabiyetine girdiğini ifade eden bir haldir. Nihayet kurulan sanayi, memleketin ihtiyacına nazaran hiç mesabesinde değildir. Memleket için en ehemmiyetli olan pamuk⁶² ve yün sanayisinde ve madeni eşya imalatında mühim tesisler olmamış ve bu maddelerin temini hususunda memleket tamamıyla harice bağlı kalmıştır. Vücuda getirilen sanayi daha ziyade hammaddelerin iptidai ameliyeleri ile meşgul olmakta ve hatta bu bakımdan da ihtiyaca kâfi gelmeyip birçok hammaddelerimiz harice hiç ıslah edilmeden sevk edilmektedir.⁶³

5.6. MALİYETLERİN AZALTILMASINA YÖNELİK GİRİŞİMLER

Tanzimat döneminde faaliyet gösteren fabrikaların çoğu maliyetlerin yüksekliği sebebiyle zarar ediyordu. Yönetim kademesinde ve nitelikli kadrolarda çalışan kesim genelde yabancı uyruklu ve çok yüksek maaşlar

⁶¹ Sarc, **a.g.m.**, s.438.

⁶² Sarc, **a.g.m.**, s.438.

⁶³ Sarc, **a.g.m.**, s.439.

alıyordu. Kısa vadede bunların yerini alacak işgücünün yetiştirilmesi imkânı yoktu. Maliyetlerin artışına sebep olan diğer unsur fabrikanın ihtiyacı olan donanım ve teçhizatı. Bunlarda işgücü gibi Avrupa'dan ithal ediliyordu. Kısa vadede gerekli malzeme ve teçhizatın imaline yönelik sanayi tesislerinin kurulması da pek imkan dâhilinde görünmüyordu. Bu nedenle, Tanzimatçılar fabrikaların zararını bir nebze olsun azaltmak amacıyla maliyet artışlarının diğer bir müsebbibi olan hammaddeye ilişkin kaynaklar yaratmaya çalıştılar. Ne var ki, Osmanlı, imzalanan ticaret antlaşmalarıyla açık pazar haline geldiğinden, hammaddenin çoğu Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Hal böyle olunca, hammadde temininde bir kıtlık yaşanmakta, hem de, buna ilişkin fiyatlar göreceli olarak yükselmekteydi. Durumun vehametinin farkında olan Tanzimatçılar, mevcut fabrikaların hammadde teminini karşılamaya yönelik bir takım faaliyetlere giriştiler. Bu düşünceleri ile bağlantılı olarak, dokuma fabrikalarının kaliteli yün ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla, Anadolu ve Rumeli'de beslenen koyunların yünlerinden yararlanma yolları arandıysa da istenilen randıman sağlanamadı. Bunun üzerine çiftlikler açarak yabancı cins koyunların yetiştirilmesi yoluna gidildi. Bu cümleden olarak İslimiye Çuha Fabrikası'nın yün ihtiyacı için Yanbolu ve Karinabad'da, Feshane için Filipe ve Hayrabolu'da büyük çiftlikler kurarak İspanyol cinsi koyunlar yetiştirilmeye başlandı. Diğer yünlü kumaş dokuyan fabrikalar için de Bursa yakınındaki bir çiftliğe 15.000 kadar merinos koyunu yerleştirildi. Bu çiftliklerde, yetişen koyunlar çoğaldıkça sürü sahiplerine satılarak yurt çapına yayılması sağlandı.⁶⁴

Bunun yanında, pamuklu bez için gerekli pamuğu yetiştirebilmek amacıyla büyük çaba sarf edildi. Osmanlı İmparatorluğu iyi pamuk üretebilecek iklim ve toprağa sahip olmakla birlikte, o sıralarda memlekette yetiştirilen pamuğun miktarı az olduğu gibi, cinsi de ıslaha muhtaçtı. Gerek 1860'lı yıllarda Avrupa'nın ihtiyacı olan pamuğu üretmek, gerekse iç talebi karşılayabilmek amacıyla hükümetçe birtakım tedbirler alındı. Bu cümleden olarak üretici tarafından ithal edilecek alet ve makinelere gümrük muafiyeti

---

⁶⁴ Önsoy, a.g.e., s.53.

getirildi. Mısır ve Amerika'dan iyi cins tohumlar alınarak çiftliklere dağıtıldı. Sergiler açılarak kaliteli pamuk üreticisine ödül verilmesi kararlaştırıldı, numune çiftlikler kurularak yabancı uzmanların nezaretinde pamuk tarımı yapıldı, çiftçilere kurslar düzenlendi, modern alet ve makineler teşhir edilerek bunların kullanılması çiftçilere öğretildi. Bütün bu tedbirler kısa zamanda etkisini göstererek pamuk üretiminde gerek kalite, gerekse miktar itibariyle önemli gelişmeler kaydedildi. Nitekim 1861 yılında 9.600.000 kg olan pamuk rekoltesi 1863'de 50.000.000 kg'a yükseldi. Bu miktar daha sonraki yıllarda da artarak devam etti. Hereke başta olmak üzere bazı ipekli kumaş fabrikaları ham ipek bakımından Bursa'ya bağlıydı. Bu bakımdan Bursalı ipekçiler iyi cins ham ipek elde etmek için İtalyan tipi üretim yapmaya teşvik edildiler. Hatta onlara yardımcı olması için yabancı uzmanlar getirilerek kurslar düzenlendi. Bu çalışmalar sürerken Hereke Dokuma Fabrikası'nın ham ipek sıkıntısı çekmemesi için Bursa'da yeni bir fabrika daha kuruldu.⁶⁵

5.7. SANAYİLEŞME ATILIMININ AKİBETİ VE İFLAS

Tanzimat, ilkin, halkın birçok ihtiyaçlarını değiştirerek eski sanayimizi sarsmış ve bu suretle inhitatı üzerinde müessir olmuştur. Bununla beraber, bu sanayinin yerini dolduracak modern bir endüstri de vücuda getirememiştir. Eski sanat şubeleri ıslah ve yeni şekillere doğru inkişaf ettiremediği gibi, devletin ve hususi şahısların tesis faaliyeti de verimli olmamış, mühim eserler bırakamamıştır. Bunun neticesi olarak, Tanzimat devresinin başında sınaî maddelerin çoğunu kendi istihsalatıyla temin ve hatta ihraç edebilen memleket, devrenin sonunda muhtaç olduğu mamulâtın tedariki hususunda hemen hemen tamamıyla harice muhtaç kalmıştır. Tanzimat'ın endüstri tesisi yolundaki teşebbüslerinin akim kalmasının nihai sebepleri, bilgisizlik ve cahilliktir. Bilgisizlik, devleti ve fertleri bazen tahakkuku kabil olmayan

---

⁶⁵ Önsoy, a.g.e., s.54.

hedeflerin peşinde koşturmuş, bazen de⁶⁶ bu teşebbüslerin müsmir olabilmesi için temin lazım gelen şartların bütün şumulüyle idrak edilmesine ve eksik olanların tahakkukuna çalışılmasına mani olmuştur. Devlet fabrikalarının tesis ve idaresine, esnaf arasında şirket tesisi teşebbüslerinde ve dahili gümrük resimleri gibi iktisadi esaslara tamamıyla mugayir birçok devlet tedbirlerinde, bu bilgisizliğin pek feci tezahürleri görülmüştür. Fakat sanayileşme gayretlerinin akim kalmasının en mühim amili devletin zaafıdır. Tanzimat devresinde Osmanlı Devleti garip ve tezatlı bir manzara arz etmektedir. İmparatorluk, Avrupa merkantilizminin milli istihali arttırmaya matuf siyasetini tatbika çalışmakta, fakat merkantilist hükümetlerin en esaslı vasıflarına haiz bulunmamaktadır. Filhakika ülkelerine mutlak surette hâkim olan merkantilist devletlerin hilafına olarak, Osmanlı İmparatorluğu tam bir aciz içindedir. Harice karşı aczi, yeni kurulan sanayinin muvakkaten ve mutedil mikyasta bile olsun himayesine imkân vermemektedir. Mali aczi, meskukatın tağşişi, aşar vesaire gibi sakim varidat usullerinin idamesini icap ettirmekte ve devleti sanayileşme için elzem olan işlerin ifasından, yolların ve mekteplerin ıslahından alıkoymaktadır. Ayrıca devlet, memlekette hakim olan küflenmiş uhrevi bir zihniyete karşı da acizdir. Bu zihniyet ile mücadeleyi göze alamamakta, eski zamanlardan kalma ve o zamanların ihtiyaçlarına göre biçilmiş kanunlarını ve teşkilatını esaslı surette ıslah edememektedir. İmparatorluk, sanayinin inkişafının zaruri bir şartı olan dâhili asayiş bile temine muktedir değildir.⁶⁷

Bununla birlikte, 18. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı'nın el becerisine dayalı imalat sanayisi bakımından göz ardı edilemeyecek bir birikimi olduğu anlaşılıyor. İnce Musul dokumaları, Mezopotamya'nın cam işleri ve lambaları, Diyarbakır'ın bakırdan yapılmış malları, Erzurum çinileri ve Şam çelikleriyle mineleri, yüzlerce yıl dünya pazarlarında ün yapmış sanayi ürünleri olmuştu. Yabancı malların ithalatı giderek artarken, bir kere makineyle üretilenler karşısında rekabete dayanamayıp bu emek yoğun zanaatlar giderek çökmüştü. Örneğin, 1820-80 arasındaki yarım yüzyılı aşan sürede, ithalatın

⁶⁶ Sarc, a.g.m., s.439.

⁶⁷ Sarc, a.g.m., s.440.

pamuklu dokuma tüketimindeki payı % 80'e çıkmış, küçümsenmeyecek yerli üretim ve istihdam kayıpları olmuştu. Yerli üretimin canlanamadığı bu dönemde işsiz kalanlar için zamanla el becerilerinin yitirilmesi, yoksulluğa mahkûm olma; Avrupalılar ve azınlıklar zenginleşirken, vasıfsız işçilik, hamallık yaparken giderek toplumun tabanına itilme gibi bir sonuç ortaya çıkıyordu. Eğitilebilenler de merkezileşirken genişleyen bürokrasinin memurları olabiliyordu.⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan İngiliz ihracatındaki artışta, sanayileşmenin önündeki en önemli engellerden biridir. Bu ihracatta, pamuklular en önemli yeri tutar. 1825 yılında Osmanlı İmparatorluğu toplam olarak 490.413 İngiliz Liralık (Sterlin) pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ithal ederken, 1855 yılında bu rakam 3.722.983 İngiliz Lirası'na yükselir. Aynı zaman kesiti içinde İngiltere'nin bu maddeler alanında yaptığı toplam ihracat 18.788.016 İngiliz Lirası'ndan 34.763.792 İngiliz Lirası'na varır. Öyleyse toplam ihracatta aşağı yukarı iki misli bir artış olurken, Türkiye'ye yapılan ihracat 7,5 katına çıkar ve toplam ihracatın dokuzda birine ulaşır. Aynı zamanda İngiltere mallarını Türkiye'ye diğer müşterilerinden daha pahalıya satar ve bu fiyat farkı pamuk ipliği konusunda 1825-1855 yılları arasında daha da artar. Bu mallar mahalli sanayileri yıkarak yavaş yavaş Balkanlara ve Anadolu içlerine kadar nüfuz eder. İngiliz mallarının Anadolu'ya geleneksel yayılma yolu İzmir'den başlayıp İç Anadolu yaylalarını geçerek Tokat'a varmaktaydı. 19. yüzyıl başlarında Tokat, Anadolu ticaretinin dağıtım merkeziydi. Gelen mallar bu şehirdeki yirmi kervansarayda istif ediliyor, sonra Kayseri'ye, Erzurum'a ve İran'a dağıtım yapılıyordu. Bu arada mahalli çaptaki imalatta bu mal dolanımına sokuluyordu. Bunlar arasında bizzat Tokat'ın pamukluları, yünlüleri ve halılarıyla Kastamonu'nun bindallı ve yünlüleri vardı. Önemli bir başka ticaret merkezi olan Erzurum bu dolanıma katılıyor, İran'a giden büyük kervanlar bu şehirden yola koyuluyordu. Kervanlar dönüşte İran mallarını ve Anadolu ürünlerini İzmir'e taşıyorlardı. Bu yol üzerinde

---

⁶⁸ Kazgan, a.g.e., s.48-49.

kervanların dönüşte taşıdıkları mal hacmi daha büyüktü.⁶⁹ İzmir ise uzun dönem bir ihracat limanı olarak kalır, karadan uzun ulaşım yolu yabancı mallara uygun gelmez ve bu mallara mahalli mamulâtla rekabette bir üstünlük sağlamaz. İşte bundan dolayı yeni limanlar aramak ihtiyacı doğar. İran sınırına komşu Trabzon 1830'larda İstanbul'la bu şehir arasında bir deniz seyrüseferinin kurulmasıyla uluslararası ticarete açık bir şehir haline gelir. 1830'la 1834 arasında bu şehrin ticaret hacmi dört katına çıkar. 1835 yılında Trabzon 1.020.532 İngiliz Liralık mal ithal eder ve buna karşılık ihracatı 690.920 İngiliz Lirası'dır. Bir sonraki yıl bu rakamlar aynı sırayla, 1.451.793 İngiliz Lirası ve 859.373 İngiliz Lirası olur. Sadece bu rakamlar Karadeniz'deki serbest deniz seyrüseferinin İngiltere için önemini ve Kırım Savaşı'nı doğuracak olan çıkar kavgasını anlatmaya yeter.⁷⁰

Gelişmekte olan tek liman Trabzon değildir. Güneydeki ticaret limanları Mersin'le İskenderun'dur. Mezopotamya'nın kuzeyine malların gelişi Suriye limanları yoluyla olur. 1835 yılında Diyarbakır'a gelen Avrupa mallarından sağlanan gümrük gelirleri 2.500.000 kuruşu bulur. Balkanlara gelince yabancı malların bu bölge içine yayılma merkezi Selanik'tir. Bu şehrin 1835 yılında ithalatı 148.101 İngiliz Lirası, ihracatı ise 68.320 İngiliz Lirası'dır. Kısacası İngiliz mallarının, özellikle de pamuklularının Bitlis'ten Kastamonu'ya, Tokat'tan Sivas'a kadar her yerde talebi vardır. Bu mal akımının doğurduğu sonuçta, ülkenin her yerinde kendini hissettirir. Ubcini 1853'de şöyle yazmaktadır: “Eskiden yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun tüketimini karşılamakla kalmayıp, bütün Doğu Akdeniz pazarlarının ve Avrupa'daki birçok ülkenin ihtiyaçlarını da karşılayan çeşitli ve çok sayıda imalathaneler artık mevcut değildir ya da tam bir çöküş halindedir. Beş yıl önce Selanik 25 ila 28 ipek dokuma tezgâhına sahipken şimdi yılda aşağı yukarı 88 bin livre üretim yapan on sekiz tezgâhı kalmıştır. Anadolu'da ise kadifeleri, satenleri, ipeklileri onca ün yapmış olan Diyarbakır ve Bursa bundan otuz, kırk yıl önce ürettiklerinin artık onda birini bile üretememektedir. Ama her şeye rağmen Avrupa mallarındaki ilerleme, hatta pamuklularda dahi ağır ağır gerçekleşti ve

⁶⁹ Yerasimos, a.g.e., s.58.

⁷⁰ Yerasimos, a.g.e., s.59.

mahalli sanayi uzun süre direndi. Köylerdeki tezgâhlar da varlığını sürdürebildi. Hızla yıkılıp giden ise kasabalardaki zanaat erbabı oldu. İngiliz pamuklularının ülkeye geçişiyle kârlar yarıya, hatta bazen üçte birine kadar düşmüştü. Bu, mahalli üretimde de fiyatların düşmesine sebep oluyor, Türk pamuklularının ihracatını durduruyordu. Ama bu yabancı mallar henüz el zanaatlerinin yerini alamamıştı.⁷¹

Pamukluların yanı sıra yünlü dokumaların ithalatı da gitgide geliyordu. 1825 yılında İngiltere, Osmanlı İmparatorluğuna 8.318 İngiliz Lirası değerinde yünlü ihraç ederken, bu miktar 1855 yılına kadar on yedi misli artarak 142.772 İngiliz Lirası'na ulaşıyordu. Oysa bu iki tarih arasında İngiltere'nin toplam yünlü kumaş ihracatı sadece 7.328.841 İngiliz Lirası'ndan 8.599.463 İngiliz Lirası'na yükselmişti. Üstelik 1840 yılından sonra Fransa yünlüleriyle renkli Avusturya yünlüleri yüzünden bu ihracat hacminde belli bir düşme meydana geldiğini de gözden ırak tutmamak gerekir. Türk alıcısının zevkine daha uygun düşen bu yünlüler, İngiliz mamulâtıyla gerçekten yansır hale gelmişti. İpekliler, Türkiye'ye sokulması en çok yasak edilen mamullerdendi. Buna rağmen İngiltere'den bu alanda yapılan ithalat 1825 yılında 1.605 İngiliz Lirası tutarındayken, bu rakam 1855 yılında 10.376 İngiliz Lirası'na varıyordu. 1830 yıllarında Türkiye'yi ziyaret eden Texier, Bursa ipekli imalatının Lyon'un rekabetine rağmen ayakta kalabildiğini ve bu alandaki ihracatın yılda 100 bin parça civarında olduğunu kaydetmektedir. Aradan on kadar yıl geçtikten sonra Viquesnel eskiden Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır ve Bursa gibi şehirlerde çok sayıda ipekli dokuma tezgâhının olduğunu ama çeşitli evsafıta ve çeşitli desenlerde mal çıkaran bu tezgâhların gitgide üretimini azaltmaya zorlandığını yazıyor. Birkaç yıl önce Bursa'da 25 bin okka ipek işleyen bin kadar tezgâh varken, 1847 yılında ancak dört bin okka ipek işleyen yetmiş beş tezgâh kalmıştır. 1888 yılında, İslah-ı Sanayi Komisyonu mazbatasında otuz kırk yıl içinde İstanbul'da Üsküdar'daki

---

⁷¹ Yerasimos, a.g.e., s.60.

kumaşçı tezgâhlarının 2.750'den 25'e, kemhacı tezgâhlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçılar tezgâhlarının 60'dan 8'e indiğine işaret etmektedir.⁷²

Sanayide çöküş, pamuk, ipek ve tiftik imalatından sonra, tabaklık ve sırmakeşlik gibi alanlara da sıçramıştır. 1867 Ağustos'unda Takvim-i Vekayi'de çıkan bir bildiri, önceleri iyi durumda olan sırmakeş esnafının, "bütün bütün mahv ve münkariz olmak mertebesine" girdiğini belirtmektedir. Lütfi tarihi "20-30 seneden berü revacına sekte gelerek" "duçar-ı tatil" olan sırmakeşliğin, esnafa hazineden "bin kese akçe" ve belli fiyatla devlet siparişi vererek kurtarılmasına çalışıldığını yazmaktadır. 1866'da kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu belgelerine göre, eskiden öteki esnaftan çok daha iyi durumda bulunan tabak esnafı, 30-40 yıldır "günden güne tenezzülata düşmüş" ve nihayet tabakhaneler, "külliye muattal olmak" derecesine gelmiştir. Komisyon ayrıca, İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhlarının, 30-40 yıl içinde, 2750'den 25'e, kemhacı tezgâhlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçılar tezgâhlarının 60'tan 8'e indiğini belirtmektedir. Buhrandan nihayet, aile içinde yürütülen pamuklu sanayi de zarar görmüş, pamuk ipliği imalatı gerilemiş ve pamuk, işlenmeden hammadde halinde satılmaya başlanmıştır. Totamjanz, 1901'de yayınlanan eserinde, serbest ticaretin Türk esnafını sürüklediği perişanlık tablosunu şöyle çizmektedir: "Türkiye'nin hükümet merkezi ile mülhakatı, el ile yapılan işlerle geçinen insanlarla, dokumacı, kalaycı, bakırcı vs. ile doludur. İstanbul'un muayyen semtlerinde münhasıran küçük sanayi erbabı ikamet etmektedir. Bu azimli esnaf ordusu yarı aç yaşamakta yahut senelerce dilencilik etmektedir."⁷³

Kendini uzun zaman koruyabilen diğer sanayiler ise, ağır ağır ama kesin bir şekilde çöküyordu. Bıçakçılık bunlardan biriydi. Gene de İngiltere'den bu alanda yapılan ithalat otuz yılda yedi katına çıkmıştı. Deri sanayiide gene bunlardan biriydi ama 1866'da Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun, İstanbul'da bir Tabaklar Şirketi tesisi hakkında mazbatasına nazaran eskiden pek mamur, servet ve iktidarı diğer esnafın fevkinde olan tabaka esnafı, otuz kırk senedir günden güne tenezzülata (kötü duruma) düşmüş ve nihayet

⁷² Yerasimos, a.g.e., s.61

⁷³ Avcioğlu, a.g.e., s.54

tabakhaneler külliye muattal (toptan kullanılamaz) olmak derecesine gelmiştir. Maden ocaklarında da buna benzer bir evrim ortaya çıkar. Gardane, 1808 yılında Tokat'ta yılda beş yüz bin okkalık kalay satışından söz eder. Ama İngiltere'nin Türkiye'ye kalay ihracatı 1825 yılında 12.687 İngiliz Lirası iken bu rakam 1855 yılında 28.900 İngiliz Lirası'na yükselir. Bu iki tarih arasında aynı şekilde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na demir ihracatı 12.527 İngiliz Lirası'ndan 180.017 İngiliz Lirası'na, kömür ihracatı ise 2.388 İngiliz Lirası'ndan 230.585 İngiliz Lirası'na ulaşır.⁷⁴

5.8. İFLASIN NEDENLERİ

Osmanlı Devleti, sanayileşme yolunda Batı'yı örnek alarak bir takım girişimlerde bulunmuştur. Farklı gelişim çizgileri gösteren bu iki toplumun iktisadi süreçteki uçurum boyu farklarını Ülgener şu şekilde tarif eder: Orada kazanç şekilleri, belki geç ve güç de olsa, mutlak piyasa şanslarına, rasyonel vasıta ve imkanlara doğru yol alırken, bizde sanat ve hırfet anlayışı hala olur olmaz vasıtalara açık kapı bırakmakta devam ediyor. İktisadi hayat, üzerine konan veya kondurulmak istenen kirli unsurları silkerek, mazbut çerçevesiyle yalnız iş hayatını nefsinde toplayacak olan bir sanat ve meslek şuuruna kavuşmamış, aslında öyle olanları da, zamanla normal iktisadi temelini kaybettikçe, en kirli fikir ve mana unsurlarıyla dolup taşmışlardır. Misal olarak, 'kâr' kelimesinin şu birkaç asırlık istihaleleri göz önüne getirilsin: Garpta 'kâr' kapitalizmin ilk çağlarındaki kaba tekellerinden süzülerek sonunda az çok disiplinli bir iş ve kazanç ahlakı seviyesine yükselirken, Şarklı esprisinin 'kâr'ı ve hele aslında iş ve istihsal yeri demek olan "kârhane"yi evirip çevirerek sonunda nasıl yüz kızartıcı bir mana kılığına soktuğu bilinmeyen şeyler değildir.⁷⁵ İktisadi faaliyetlerde gittikçe derinleşen bir enerji boşluğu, kımıldatılmayan bir durgunluk manzarası! Sebebi meydanda: Kazanç hevesi, normal ve tabii geçim yolları dışında ne kadar taşkın ve hareketli ise,

⁷⁴ Yerasimos, a.g.e., s.62.

⁷⁵ Ülgener, a.g.e., s.219-220.

içinde o kadar durgun ve hareketsizdir. Fakat durgunluğa sebep, yalnız istihsal merkezlerini boş bırakmaktan ibaret mi? Hayır! Dışarıdaki taşkınlığın zaten birçok hallerde istihsal kaynaklarını tahrip, imha veya azar azar sömürme şeklini aldığı ve normal yollara emek ve enerji teksifini geciktiren sebeplerden birinin de bu olduğu hatırlansın, durgunluğun, şu iki katlı tesir sonunda, nasıl bir enerji ve hayatıyet boşluğuna vardığı anlaşılmalı olur.⁷⁶

Buna ek olarak, kazanma gayreti, kabına sığmayan macera hevesi prekapitalist dünyanın hiçbir zaman yabancı olmamıştır. Bütün mesele, doku altında birikmiş bu ihtirasın (insan yaradılışının neredeyse o değişmez 'constant' diyeceğimiz temel özelliğinin) zamanla nereye doğru yol almış olacağını kestirebilmekten ibarettir. Batı ile ayrılış noktasını da burada aramak gerekecekti: Biri temelde normal ve mutad kazanç imkânlarını kaybederek sonunda ister istemez loş ve sapa yollara yönelirken, öbürü kapitalist organizasyon ve hukuk formlarının kuruluşu ile birlikte dar ve eğri yollardan düzlüğe çıkmanın yönünü ve yöntemini bulmuş oluyordu.⁷⁷ Batı'da, kapitalist zihniyetin gelişme ve yerleşmesinden söz ederken, bütün bir yığının göz yumup açınca kapitalist dünya görüşü ile dolup taşıdığı elbette düşünülemezdi. Çiftçi, artizan, esnaf oralarda da uzun zaman büyük çoğunluğu oluşturmuşlardır. Ancak burjuvaziden ve bazen onunda altından gelen gözü pek sayılan mahdut bir zümre nereye girmiş ve sokulmuşsa, orada dinamik bir hareket merkezini meydana getirmekten geri kalmamıştır. Özellikle 'sermayeci' olarak esnaf ve üretici arasına sokuldukları her yerde yığınların alışılmış düzenini temelinden sarsan bir hareket merkezi! Meçhul dünyalara açılmanın her türlü tehlikesini göğüsleyenler yine o bir avuç maceracı içinde türemiş! Evet, yeni bir zihniyet, yeni bir dünya bakışı ufak bir gruptan başlayıp önüne çıkan her engeli darmadağın ederek yolunu çiziyor.⁷⁸ Batı'da tüccar ve özellikle sermayeci uzun bir gelişme sonunda yine de ayrı bir sınıf olarak belirme şansını elde etmiş; hatta kendilerinden pek de hoşlanmayan devlet ve kilise karşısında yerine göre dik başlı bir topluluk

⁷⁶ Ülgener, a.g.e., s.220.

⁷⁷ Ülgener, a.g.e., s.256.

⁷⁸ Ülgener, a.g.e., s.257.

halinde mevki alabilmiştir. Bizde ise, görünüşe bakılırsa, iş adamı diyebileceğimiz bir tabaka nüfuz ve iktidar sahiplerinin (umera ve ulemanın) kah kayırcı, kah kahredici davranışı karşısında ufala ufala istiklaline hiçbir zaman kavuşmadan sinsi ve sığıntı halini daha uzun zaman sürdürecektir.⁷⁹

Ülgener'e göre, sonuç olarak Asırlık toprak rejimlerinin ve çiftlik ağalığının doğurduğu ruh, bürokrat merkezlerde feodal dayanağını kaybettikçe, başka bir zümrede –memur sınıfında- yeniden hayata kavuşmanın sırrını elde etmiştir! Onun içindir ki, idare eden sınıf, ruh ve zihniyetçe feodal tabakadan kıl kadar farklı değildir; hayatı bol ve gösterişli taraf ile tatmakta olduğu gibi, iktisadi faaliyeti, hatta düşüncesini bile, kendine ve mevkiine yakışsız görmekte devlet adamı ve çiftlik ağası bir hizada gelir: “Eğer biz ticaretle müştakil olursak saltanat ve imareti kim eylesün!” İdari teşkilatın Garp memleketlerine örnek verecek bir mükemmellik seviyesine çıktığı asırlarda bile şuurlu “merkantil” bir politikanın bunca zaman belirememiş olmasını her şeyden evvel bu ağalık ruhunda, iktisadi faaliyeti efendi ırka yakıştıramayan feodal zihniyette aramalıyız. Aslına bakılırsa, garp dünyasında da kapitalizm, önüne dikilen feodal zihniyeti ufalaya ufalaya, güç halle cevval ve hareketli bir “bourgeois” zihniyetine doğru yol alabilmişti.⁸⁰

Osmanlı'da yukarıda da belirtildiği üzere yeniliklerin liderliğini yapacak bir burjuva sınıfı henüz oluşmamıştı. Bunun yanında, Tanzimatçılar sanayileşme programlarının gerçekleştirilmesinde büyük ölçüde yabancı yardımına bel bağlamışlardı. Zira fabrikaların kurulması için lazım olan makine ve tezgâhlar dışarıdan getirtildiği gibi bunların kurulması, işletilmesi ve bakımı için gerekli mühendis, usta ve işçiler de yabancı ülkelerden celp edilmişti. Başlangıçta bu yabancıları İngilizler oluştururken, sonraları Belçika, Fransa, İtalya ve Avusturya'dan da teknik eleman alınmıştır.⁸¹ Bu yabancılar Osmanlı tesislerinde danışman, uzman, yönetici ve kalifiye işçi olarak faaliyet gösterirken, vasıfsız işçiler genellikle İmparatorlukta yaşayan

⁷⁹ Ülgener, a.g.e., s.260.

⁸⁰ Ülgener, a.g.e., s.264.

⁸¹ Önsoy, a.g.e., s.58.

gayrimüslimlerden, yani Ermeni, Rum ve Yahudilerden oluşuyordu. Türkler ise bunlara nazaran sayıca çok azdı.⁸²

Bununla birlikte, bu dönemde, devletin, değişimi destekleyici bir unsur olarak düşünülebilecek, belirgin bir iktisat politikası da yoktu. Ticaret antlaşmaları hükümetin gümrükleri yükseltmesine imkân vermiyordu. Oysa bu, hem gelir elde etmek hem de yerli imalatı korumak için gerekli bir politika idi. Yabancıların ve yerli gayrimüslimlerin ticari hayatta daha avantajlı konumda oluşları Müslüman-Türk kesimin iktisadi değişime daha geç katılmasına yol açtı. Devletin sanayileşme hamlesinin başarısızlığı yanında, özel sanayiye teşvik edecek bir sanayi politikası da izlenemedi. Büyümenin esas kaynağı dünya piyasasının tarımsal ürün talebi olurken, hükümet dış ticaret ve sanayiye göre daha belirgin bir tarım politikası izledi. Ancak tarım sektörü için alınan tedbirler de ekonominin genelinde hissedilir etkiler yaratmadı. Bunların yanı sıra eğitim politikaları da genel olarak yetersiz ve etkisizdi. Devlet kadrolarında ve ekonominin her alanında nitelikli personel eksikliği her zaman önemli bir dezavantaj olarak kaldı. Gerektiğinde mevcut dünya teknolojisi ve "işgücü" hemen ithal ediliyor ancak bunu idame ettirecek yerli teknik personel yetiştirilemiyor, yani bir başka deyişle teknoloji "içselleştirilemiyordu. Yabancı bir dil bilen Müslüman sayısının azlığı da hem devlet politikalarını "emanet edecek" kişilerin bulunmasını, hem de Müslüman Türklerin iktisadi hayata katılmalarını önemli derecede engelliyordu. Böylece "beşeri sermayede" giderilemeyen bu eksiklik iktisadi hayatta kendini sürekli hissettirdi ve devlet politikalarının etkilerini de kısıtladı. Belki daha da derinde Osmanlı'nın Bizans'tan devraldığı "müdahaleci" devlet geleneği önemliydi. Devlet yüzyıllardır ticareti, İstanbul'un iaşe ve yurt içinde üretilmeyen lüks malların temin kaynağı olarak görmüştü ve yeni girişilen reform hareketleri ile birkaç on yıl içinde kapitalist karakterde tüccarlar ya da bireyler oluşturmak imkânsızdı. Oysa Avrupa tipi bir ekonomik ve sosyal dönüşümün gerçekleşmesinde birey temel önemdeydi.⁸³

---

⁸² Önsoy, **a.g.e.**, s.59.

⁸³ Baskıcı, **a.g.e.**, s.226.

Tanzimat döneminde, devlet tarafından kurulan 160 civarındaki tesislerin çoğu çeşitli sebeplerle işletilemedi. Bazı kuruluşlar sabotaj, deprem, yangın gibi olaylar neticesinde yok olurken, yabancılar tarafından kurularak Osmanlılara teslim edilen bazı fabrikalar da bilgi ve tecrübe yetersizliği sebebiyle çalıştırılmadı veya maliyet yüksekliği yüzünden kapatıldı. Nitekim Küçükçeşme Barut Fabrikası 1848 yılında infilak etti. 1855'te Bursa Hamipek Fabrikası bir deprem sonucu yerle bir oldu. Samakof Demir Tesisleri ve Balıkesir Çuha Fabrikası çalıştırılmadı. Yünlü kumaş fabrikalarının kaliteli yapağı ihtiyacını karşılamak amacıyla çiftlikler kurarak ve merinos ve İspanyol cinsi koyun yetiştirme projeleri kötü yönetim, hastalık ve hırsızlık yüzünden neticesiz kaldı. İstanbul'un ihtiyacını karşılamak gayesiyle Büyükdere'de Saray'ın da hisse sahibi olduğu bir kiremit fabrikası kurulmuştu. Kiremit için gerekli toprak bol miktarda ve iyi kalitede çevrede bulunuyordu. Hal böyle iken, üretimin fiyatı o kadar yüksek ve kalitesi o kadar düşük oldu ki, Livourne kiremit ve briketlerini ithal etmenin daha kârlı olduğu görüldü. Yine o sıralarda Boğaz'ın öbür kıyısında, Büyükdere'nin karşısında kurulan Şişe ve Cam Fabrikası için de aynı netice hâsıl oldu.⁸⁴ Ve sonuç olarak, sarf edilen bütün emekler boşa gitti ve sanayileşme süreci sekteye uğradı.

5.9. TANZİMAT DÖNEMİNDE UYGULANAN İKTİSADİ POLİTİKALAR

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ilk yarısında birbirini takip eden iç isyanlar ve savaşlar yüzünden dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bu dağılmayı durdurmak veya geciktirmek amacıyla girişilen ıslahat hareketleri ise beklenen neticeyi vermedi. Bu bakımdan Babıâli İmparatorluğun yarı sömürge haline getirilmesine uzun süre seyirci kaldı. Tanzimatçılar İmparatorluğun içinde bulunduğu bu kötü ekonomik duruma, devletin uzunca

---

⁸⁴ Önsoy, a.g.e., s.55.

bir sulh dönemine girdiği 1840'lı yılların ortalarına doğru çözüm aramaya koyuldular. Bu çalışmaları iki dönemde incelemek mümkündür:

1. Dönem 1840-1860 yılları arası
2. Dönem 1860-1876 yılları arası

1840-1860 yılları arasında uzanan ilk dönemde, devletçiliğin ağır bastığı, yani devletin eskiden olduğu gibi ihtiyacı olan malları üretmek amacıyla fabrikalar kurma ve mevcutları modernize etme politikası takip ettiği görülür. Devletin bu girişimi Batı'daki üretim usullerinin Osmanlı geleneksel üretim usulüne üstünlüğünün anlaşılmaya başladığı bir döneme rastlamaktadır. Başka bir deyişle, bu teşebbüs, Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarını ele geçirmek için mücadele verdikleri sırada karşı tedbir olarak düşünülmüştür. Ne var ki, çeşitli iç ve dış sebeplerle Tanzimatçıların bu politikası başarılı olamadı. Ve 1860'lı yılların başında da büyük ölçüde terk edildi. Buna rağmen yine bu çalışmalar sayesinde ülkeye Hereke ve Basmahane gibi Batı tarzında büyük tesisler kazandırılmıştır. Devletçilik ağırlıklı sanayileşme politikasının bekleneni vermemesi üzerine 1860'lı yılların başından itibaren Osmanlı esnafını güçlendirmeye yönelik bir takım yeni tedbirler alındı ki bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

a-) İthal gümrüğünün arttırılması.

b-) İmparatorlukta üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek amacıyla İstanbul'da bir sergi açılması.

c-) İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması ve şirketlerin teşekkülü.

d-) İstanbul Sanayi Mektebi'nin açılması.⁸⁵

1838 yılında, önce İngiltere ile akdedilen, daha sonra da diğer Avrupa ülkelerine ayrıca uygulanan ticaret antlaşması hükümlerine göre Osmanlı devleti ithalattan %5, ihracattan %12 gümrük almaktaydı. Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu şartlar göz önüne alınmadan tamamen serbest ticaret esaslarına göre hazırlanan bu antlaşmanın ülkenin iktisadi

⁸⁵ Önsoy, a.g.e., s.125.

menfaatlerine aykırı olduğu görüşü çok geçmeden ağırlık kazanmış ve 1861'den itibaren ilgili devletlere yapılan yeni ticaret muahedelerinde ithal gümrüğü %8'e yükseltilmiş, ihraç gümrüğünün ise her yıl %1 azaltılmak suretiyle sekiz yıl sonunda %1'e indirilmesi kabul edilmiştir. Bu teşebbüs yerli sanayiye yabancı mamullerin rekabetinden korumak gayesiyle devletçe alınmış ilk tedbir olması bakımından önemlidir. Ülke ürünlerini teşhir etmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek amacıyla uluslararası nitelikte ilk sergi 28 Şubat 1863 tarihinde İstanbul'da açıldı. Bu sergi sayesinde çeşitli bölgelerin üretim kapasitesi ve kalitesini tespit etmek mümkün olmuş, esnaf, sanatkâr ve işadamları birbirleriyle tanışmış ve devlet ricaliyle yaptıkları görüşmelerde sorunlarını dile getirmek fırsatını bulmuşlardır.⁸⁶

Rıfat Önsoy, Tanzimatçıların ekonomiyi güçlendirmek için ülke çapında başlattıkları bu çalışmaların sonuçsuz kaldığını belirtir. Ona göre, bunun sebebini İmparatorluğun içinde bulunduğu mali sıkıntılarda, planlanan işlerin gerçekleştirilmesine öncülük edecek yetişmiş bir kadronun bulunmayışında, halkın bilinçsiz olması ve fakirliğinde, bu çalışmaların başlatılmasına büyük katkısı bulunan Meclis-i Vala Reisi Süleyman Paşa'nın görevden ayrılışında aramak mümkündür.⁸⁷

5.10. ISLAH-I SANAYİ KOMİSYONU

19. yüzyılda Babıâli'nin sanayi konusunda somut girişimlerinden biri de Islah-ı Sanayi Komisyonu'dur. Osman Nuri Ergin'in verilerine göre komisyon 1860'lı yılların ortalarında faaliyete geçer ve 1873'te dağılır. Babıâli, bu komisyonla Batı'da sanayileşme sürecinin gündeme getirdiği büyük ölçekli, inorganik enerjiye dayalı fabrikalar kurmaktan çok, çökmeye yüz tutmuş zanaat birimleri arasında dayanışmayı sağlamayı amaçlar. Ancak, şirketleşme komisyonun ana hedeflerinden biridir. Esnaf eskisi gibi dağınık bir biçimde üretimlerini sürdüreceğine ortak sermaye koyarak şirketleşecektir.

⁸⁶ Önsoy, a.g.e., s.126.

⁸⁷ Önsoy, a.g.e., s.44.

Diğer bir deyişle, Batı'nın etkin rekabeti karşısında giderek çözülen Osmanlı lonca geleneğinin tekrar ihyası Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun ana hedefidir. Nitekim kurulacak şirketlerin başlarına esnaf kethüdalarının getirilmek istenmesi bunun somut kanıtıdır. Kâr haddinden satış fiyatının tespitine kadar ayrıntılara karışacak olan komisyon liberal çağın ekonomik ölçülerine ters düşer. Bu nedenle de kısa ömürlü olur. En önemli katkısı şirket olgusunu üretici kesimlere götürmüş oluşudur. Nitekim komisyonun teşvikiyle İstanbul'un deri esnafı 10.000 altın sermayeli bir şirket kurarlar.⁸⁸

Abdülmecit döneminde girişilen sanayileşme teşebbüsünün kısa zamanda olumsuz bir şekilde sonuçlanması üzerine 1860'lardan itibaren sanayileşme konusunda bazı yeni projeler ortaya kondu. Abdülaziz devrinde 1864'te bir "Islah-ı Sanayi Komisyonu" kuruldu. Komisyon, Avrupa fabrika üretimi karşısında el emeğine dayalı yerli sanayinin yaşamasına imkân olmadığı kanaatine vararak ülkede büyük sanayi oluşturulması yoluna gidilmesinin gereği üzerinde durdu. Ve bazı tekliflerde bulundu. Komisyon mamulleri kalite ve fiyat bakımından standartlara bağlamak, mevcut %5'lik gümrük vergilerini arttırmak, sergiler açarak yerli malları halka tanıtmak suretiyle sanayiye teşvik etmek, esnafa şirketler kurdurarak sanayiye geliştirmek, sanayi mektepleri açmak konuları ile uğraşacaktı. Ancak bu konulardaki çabalar birer iyi niyet teşebbüsü olmaktan ileri gidemediği için başarılı olamadı. Batı tipi büyük ölçekli, inorganik enerjiye dayalı fabrikalar kurulmaktan çok, çökmeye yüz tutmuş zanaat birimleri arasında dayanışma sağlanması amaçlanmıştı. Komisyon 1873'te dağıldı. 1889'da İkinci Abdülhamid devrinde hazırlanan bir ıslah-ı sanayi raporu da küçük üreticiliği teşvik etmek istiyordu ki bu durum da ciddi bir sanayi programı özelliği taşııyordu. Tarımsal alanda fazla üretemeyen ve kırsal alanda önemli değişimler geçiremeyen bir ülkede fabrika üretimine geçecek şartlar da oluşmıyor ve dolayısıyla esnaf ve tezgâh üretimi gözden çıkarılamıyordu. Islah-ı Sanayi Komisyonu devlet eliyle sanayi tesisi kurmaya yönelik son

---

⁸⁸ Kunt v.d., a.g.e., s.243-244.

girişim olarak görünmektedir. Daha sonra devlet dikkatini fabrika kurmaktan çok girişimcileri teşvik etmeye çevirmiştir.⁸⁹

---

⁸⁹ Önsoy, **a.g.e.**, s.53.

ALTINCI BÖLÜM

TANZİMAT YENİLİKLERİNİN FATURASI

6.1. MALİ SIKINTILAR

Sanayileşme teşebbüslerinin başarısızlığa uğraması ve tarım ürünlerinin ihracatıyla ticari bilançoju dengelemenin imkânsızlığı giderek mali bir açmazı getirir. Osmanlı maliyesinin güçsüzlüğü müzmin bir olguydu ve devlet buna tedavüldeki paranın değerini düşürmekle çare bulmaya çalışıyordu. 1774 yılında yani Osmanlı-Rus Savaşı'na son veren Kaynarca Antlaşması'ndan hemen sonra kuruşun ilk değerinin yarısına indiğini ve 1812 yılında, yani bir başka Osmanlı-Rus Savaşı'na son veren Bükreş Antlaşması'ndan sonra 1 duka altının 12 kuruşa yükseldiğini görürüz. Bu aynı zamanda, ayanların gücünün doruğuna ulaştığı ve hazinenin maddi kaynaklarının gitgide azaldığı çağdır. İkinci Mahmud'un mali siyaseti bu sürekli devalüasyonlarla Fatih Sultan Mehmed'in 15. yüzyıldaki mali siyasetini andırır. 1810 yılından itibaren ilk beşlikler ve altılıklar yani beş ve altı kuruşluk sikkeler ortaya çıkar. Ama hileli alaşımlar veya ağırlıklarının eksikliği yüzünden bunların asıl değerleri ticari veya tedavüldeki değerlerini karşılamaktan uzak kalmaktaydı. 1823 yılında duka altını 15,25 kuruşa yükselir. 1829 (1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonu, Edirne Antlaşması) yılında asıl değeri, aynı şekilde, tedavüle işlem gören değerinin altında yeni bir beşlik ortaya çıkar, tedavüle sürülen bütün para, 69/200'lük bir değer şişirilmesiyle 115 milyon kuruşa yükselir. 1832 yılı Şubat'ında yayınlanan kurlarda bir duka altının karşılığı 35 kuruştur; beşlikler çıkartılması yüzünden kuruşa duyulan güvenin yok olması bu birimin kur değerini on yıldan az bir zaman içinde hızla düşürmüştür. Üstelik beşliklerin çıkarılmasına devam edilir. Çünkü devlet hazinesi için çıkış yolu budur. 1833 yılında, üçüncü defa 245 milyon tutarında yeni beşlikler ortaya çıkar. Bu tedavüldeki parada 97/200'lük bir değer şişirmesi getirir. 1833 ve 1839 yılları arasında ilk altılıklar basılır; bu paraların 137.775.369 kuruş tutarındaki bölümü tedavüle sokulur.

beşliklere oranla daha az bozuk olan bu birimin tedavüldeki parada yarattığı değer şişirilmesi 33,5 /240 oranındadır.¹

Böyle bir mali durum, dışarıdan alınan malları sağlam parayla yani yabancı dövizle ödeme zorunluluğuyla da birleşince sadece sarrafların işine yarayan ekonomik bir kaos doğurdu. Küçük büyüklü bütün tüccarlar, Osmanlı parasını yabancı paralara çevirmek veya yurtdışına ödeme yapmak gerektiğinde bu paraların değeriyle istedikleri gibi oynayan sarrafların ağına düşüyorlardı. Üstelik özlerinde sahip oldukları değer üstünde bir değerle basılıp tedavüle sürülen bu paraların alım gücü az zaman sonra düştüğüne göre, bu durum ülkeye kabul ettirilmiş gerçek bir vergi mahiyetindeydi. Ama beterin beteri vardı ve bu en beter durum, para reformunun yapıldığı 1839 yılında kaime adıyla ortaya çıktı. Hem mecburi tedavül değerine sahip olduğu hem de sekiz yıllık vade sonunda %8 faizle ödenme teminatı bulunduğu göre bu kağıt parayla hazine bonosu arası bir şeydi. Şu da açık ki devlet kasasında bu kaimelerin altın rezervi olarak bir karşılığı yoktu. Bu kağıt paralar ilk defa 32 bin kese değerinde (1 kese: 500 kuruş) olarak tedavüle sokuldu. Bunların en büyük birimi beş yüz kuruşluktan başlıyor yirmi ve on kuruşluğa kadar iniyordu. Üstü elle doldurulan bu paralar, İstanbul'da ve taşrada tedavüle girmekteydi. Kelimelerin şekillerinin basitliği ve elle doldurulmaları ve numaralandırılmamış olmaları kalpazanların dikkatini çekmekte gecikmedi ve bir süre sonra sahicilerinin yanı sıra çok sayıda sahte kaime de piyasayı doldurdu. Osmanlı hükümeti o zaman bunları tedavülden çekmeye ve onların yerine matbaada basılmış kâğıt paraları tedavüle sokmaya karar verdi. Ama bu paralar da numaralandırılmamıştı ve bu durum sahte paraların çoğalıp karışıklığı daha fazla arttırmasına engel olamadı. Kağıt paralar piyasayı doldururken, devlet kasalarındaki bütün altın ve gümüş de yurtdışına akmaktaydı. Emisyon miktarı arttıkça hükümet bu bono paraların faizini düşürmekteydi. Önce %8'den %6'ya düşürülen bu faiz daha sonraları %3 olarak tespit edildi. Üstelik tedavüle bulunan kaimelerin miktarını bilmek de imkânsızdı.

---

¹ Yerasimos, a.g.e., s.68.

Beşliklerle altılıkların tedavüle girmesi yetmiyormuş gibi aynı anda kağıt paranın da kullanılmaya başlanması, o çağda ticaretin içine düştüğü düzensizliği daha da güçleştirecek bir mahiyet taşıyordu. 1843 yılında Sterlin beşlik olarak 220 kuruş üzerinden işlem görüyordu. Oysa normal kurda 110 kuruş üzerinden işlem görmesi gerekmekteydi. Yurt dışında ödemeler, tüccarların sırtına paranın değer kaybıyla orantılı fedakârlıklar yükleyen senetler yoluyla yapılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticareti felakete sürüklemekte olan bu hadsiz hesapsız sakıncalara çare bulmak üzere hükümet genel bir para reformu yapmaya karar verir. 1844 Şubatından itibaren darphane altın, gümüş ve bakır sikkeleri basar. Sultan Abdülmecid'in adına basıldığı için meci diye denen 100 kuruşluk sikkenin içinde 6.614 gram saf altınla 602 miligram bakır bulunmaktaydı. Bu da yaklaşık olarak iki duka altını (3.570 miligram) demektir. Öyleyse artık 0.97 miligram gümüşle 205 miligram bakır olarak tespit edilen gümüş kuruş için yeni bir devalüasyon söz konusuydu. Demek ki Osmanlı para birimi, altınla oranlandığında 400 yıl içinde ilk değerinin tam 1/150'ine düşmüş oluyordu. 1450 yılında 40 akçe eden duka altını, eğer bu para birimi halen mevcut olsaydı 6.000 akçe edecekti. Bu yeni emisyonların amacı para borsasını düzen altına almaktır. Mecidiye ile yüzlük bir sistem kurulmuş oluyordu, bu sistem aynen kalacak ilerde de bir Türk Lirası yüz kuruş edecekti. Bir kuruş da kırk para ediyordu.²

Ertesi yıl Emanuel Baltacı ile yapılan mukavele, 1847 yılında gene öncekilerle yenilenir. 1848 yılında ise Alleon ve Baltacı Osmanlı hükümetinin himayesinde Dersaadet Bankası adıyla şirket kurarlar. Şirketin başlıca amacı tahvil kurlarını istikrarda tutmaktır. Bu banka hiç bir sermaye olmaksızın kurulmuştu. Buna rağmen, o güne kadar kazandığı manevi itibar ve kuruluşun başında bulunan iki yöneticiye duyulan güven sayesinde, ticari alanda giriştiği muameleler hiçbir güçlükle karşılaşmadan kabul görüyordu. Fakat dönem iyi seçilmemişti Türkiye ticaretinin en büyük kısmı Marsilya yoluyla yapılıyordu ve banka, poliçelerin büyük bir kısmını Marsilya üzerinden çekiyordu. Fransa'da Şubat Devrimi varlığını çabucak hissettirdi. Öyle ki,

---

² Yerasimos, a.g.e., s.69.

eğer Osmanlı Devleti yardım elini uzatmayı kabul edip de işleri görmesine imkân sağlamamış olsaydı da, Dersaadet Bankası faaliyetine son vermek zorunda kalacaktı. Ama aynı yıl Osmanlı Maliye Nazırı, sermayesi olmayan ve varlığını devletin yardımları sayesinde sürdüren bu bankadan 130 milyon kuruluş borç para ister. Ödeme kısa vadede yapılacaktır ve faiz oranı çok yüksektir. Banka bu fırsatı kaçırmak istemez. Bu talebi karşılamaya yetecek meblağı sağlamanın tek çözüm yolu, yabancı ülkelerdeki tahvilat borsasına dayanmaktır, bankanın itibar ve ünü bu konuda kendine yardımcı olabilirdi. Bu senet işlerindeki teminatı da Osmanlı hükümetine borç olarak verilen para olacaktı. Hükümetin borcunu nasıl olsa ödeyeceği varsayılıyordu ama durum öyle olmadı, 1849 yılı boyunca poliçeler birçok kere yenilendi ama bir süre sonra bunların kesin olarak geri çekilmesi gerekiyordu ve bu, hazine borcunu ödemedikçe mümkün değildi. Hazinenin başı öylesine dara girmişti ki borcunu ödeyemeyecek durumdaydı. Türkçede buhran kelimesi ilk olarak işte bu dönemde içine düşülen ilk ekonomik kriz yüzünden bulundu. İmparatorluğun karşılaştığı mali güçlükler uluslararası bir mahiyet kazanmıştı. Avrupa artık Osmanlı İmparatorluğu'na sadece mal satmakla yetinmeyecek, bu ülkede sermaye yatırımı yollarını arayacaktı. O çağda en kârlı yatırım yolu Osmanlı hükümetine borç vermektir. 19. yüzyıl ortalarında çoğu küçük ve orta sermayelerin yatırım alanı aradığı Avrupa'da bir sermaye fazlası mevcuttu. Bu küçük ve orta sermayelerin yığın halinde Avrupa sanayi alanına akını, üretim fazlası buhranlarına yol açabilirdi. Büyük bankaların çıkardığı ve küçük tasarruf sahipleri tarafından satın alınan tahviller aracılığıyla hükümetlere borç verme bu hükümetlerin yüksek faizle borçlanmayı kabul etmeleri ve asgari bir ödeme garantisi en mükemmel çözüm yoluydu. Mali felaketler heyulasıyla korkutulup bir köşeye sıkıştırılan ve Galata sarraflarının tefecilik anlayışı içindeki faiz oranlarına alışık olan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki sermaye tasarrufu için ilgi çekici bir pazar teşkil edebilirdi. Ama gene de Osmanlı hükümetinin, muhakkak ki Galata sarraflarının kendilerine ait alana yapılan her müdahaleye duydukları düşmanlıkla da pekişen teceddüdünü yenmek ve Osmanlı maliyesini denetim altına alabilmek lazımdı. Bu en azından bazı taleplerde bulunmakla, bunların ilki olarak da Osmanlı

devletinden Batı sistemlerine en yakın bir mali idare tarzını benimsemesini, gelir giderlerini tespit ve ilan etmesini istemekle olabilirdi.³

O sırada Dersaadet Bankası iflas etti. Bu banka devlet hazinesine milyonlarca kuruşa mal olmuştu. Hazineye gelince bütün bu harcamaları karşılayabilmek için kaime basmaya devam ediyordu. Dersaadet Bankası var olduğu sürece her türlü spekülasyonu ona dayatarak kaimeyi ayakta tutmayı beceriyordu. Piyasada basılı para miktarı azalınca çok miktarda kaimeyi tedavüle çıkarıyor sonra da iskonto haddini yükselterek bunları geri alıyordu. Kâğıt paranın değeri hemen düşüyordu. Bu işlem o kadar kolay ve o kadar kâr getiriciydi ki, başka Galata sarraflarının da bu işe heveslenmemesi imkânsızdı. Ama Dersaadet Bankası'nın kapanmasından sonra kaime desteksiz kaldı; 1 İngiliz Lirası 110 kuruştan 130 kuruşa fırladı. Birkaç zaman sonra, yani 1853 yılında da 153 kuruşa yükseldi. Rusya'yla bir savaş ihtimalinin ufukta belirdiği dönemde İmparatorluğun ekonomik durumu işte buydu.⁴

6.2. DIŞ TİCARET AÇIKLARI

19. yüzyıl boyunca Avrupa'yla ticaret hacmi genişledi ve ticaretin büyüme hızı dünya ekonomisinin devlerine gitgide daha çok bağımlı hale geldi. Önce İngiltere'yle imzalanan, ardından öteki Avrupa ülkelerini de kapsayan 1838 Ticaret Antlaşması, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin hızlanışının ve Avrupa ticaret sermayesinin ekonomiye egemen olmaya başlayışının hukuksal çerçevesini oluşturdu. Dünya ekonomisindeki 1650-1730 durgunluğunun ardından, Avrupa'yla toplam ticaret değerindeki artış yüzde 1, 1730-1780 arasındaysa yüzde 1,5 oranında artış gösterdi. 1830'dan sonraysa büyük bir sıçrama oldu ve Avrupa'yla ticaretin yıllık büyüme oranı yüzde 5'i geçti.⁵

³ Yerasimos, a.g.e., s.72.

⁴ Yerasimos, a.g.e., s.74.

⁵ Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s.66.

Bu dönemde dış ticaretteki artış, üretimdeki genişlemeden kesinlikle daha büyüktü. Eldem'in hesaplarına göre, 19. yüzyılın sonlarında, İmparatorluğun tarihindeki en etkin dönemlerinden biri olan 1894 ile 1914 arasında, yıllık üretim artışı yalnızca yüzde 1,5; nüfus artışı yüzde 0,8'di. Bu nedenle 19. yüzyıl boyunca ekonomi gitgide daha çok ticarileşir ve dünya ekonomisiyle bütünleşirken, toplam üretimde pek bir artış olmamıştı.⁶

1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın ardından dış ticaret hacminde büyük bir artış gözlemlendi. Ancak dinamik kapitalist ekonomilerde yaygın ticaret, artık hem ithalatta rekabet eden sektörlerde el zanaatlerinin parçalanmasını, hem de, uluslararası talebi karşılamak üzere tarımsal üretimin bileşiminin değişimini hızlandırdı. Tarımda geçimlik üretim yerini büyük oranda ticari ürün üretimine bıraktı, başta halı ve kilim gibi uluslararası talebi bulunan el zanaatleri gelişirken, öbür el zanaatleri durma noktasına geldi.⁷

Ayrıca 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Avrupalıları, Osmanlı tüccarlarına karşı ayrıcalıklı bir konuma getirmişti. Sözelimi Avrupalı tüccarların ödemek zorunda olmadığı yüzde 8'lik iç ticaret rüsumunu yerli tüccarlar ödemek zorundaydı. Her zamanki gibi, yabancılar tüm kişisel vergilerden muaftı. Bu nedenle yabancı tüccarlar zamanla yerli tüccarların yerini aldılar. 1840'tan sonra yüzlerce yabancı tüccar İmparatorluk içine yerleşti ve hem oldukça deneyimsiz, hem yeterli sermayeden yoksun olan Osmanlı tüccarlarını saf dışı etti. Dahası, kredilerin ve para kullanımının sınırlı olduğu bir ekonomide Avrupa sermayesi, geçimlik tarım sektörünü ticarete açmada kritik bir rol oynadı. Stilize bir biçimde açıklamak gerekirse, ihracatta Avrupalı tüccarlar yerel aracılara avans veriyor, aracılarsa bu parayı hasattan sonra ürünün teslimi sözü karşılığında ekicilere işletme sermayesi olarak ödünç veriyordu. İthalattaysa, Avrupalı tüccarlar mallarını yerel aracılara kredili olarak satıyor, aracılar da, bu malları bedeli gene hasattan sonra ödenmek üzere köylülere kredili olarak satıyorlardı. Yabancı tüccarlar üreticilere dolaysız biçimde ulaşmaya çaba harcıyorlardı, ancak çoğu

⁶ Kıray, a.g.e., s.69.

⁷ Kıray, a.g.e., s.72.

durumda, İstanbul'daki tüccardan köylerdeki bakkallara kadar değişiklik gösteren pek çok aracıyla karşı karşıydılar. Her aracı aşamasında artan faiz masrafları köy düzeyine gelindiğinde fahiş oranlara ulaşıyordu. Faiz geliri tüccarların ucuza alıp pahalıya satma yoluyla elde ettikleri ticari geliri bütünlerken, köylülerin de elini kolunu bağıyor, böylece yerel tüccarlara, aracılara ve ayana ek bir güç sağlıyordu.⁸

1830-1838 dönemi, ortalaması toplam 9,2 milyon Sterlin olan Osmanlı dış ticareti 1850'lerin başlarında sadece Batılı ülkelere yönelik olarak 24-25 milyon Sterline yükselmiştir. Artan bu dış ticarete 1900'lerin sonuna kadar İngiltere, Avusturya, Fransa ve Rusya ilk sıraları paylaşmışlar ve bu dört devletin Osmanlı dış ticaretindeki payları %80'ler düzeyinde seyretmiştir.⁹ 1838'de toplam 10,6 milyon sterlin olan Osmanlı dış ticareti, açık pazar durumuna düşüldükten sonra önemli sıçramalar göstermiş, 1846'da sadece Osmanlı-Avrupa Devletleri ticareti 14,1 milyon sterline yükselmiştir.¹⁰

---

⁸ Kıray, **a.g.e.**, s.74.

⁹ Ekinci, **a.g.e.**, s.197.

¹⁰ Ekinci, **a.g.e.**, s.195.

Tablo 9: Osmanlı Dış Ticaretinin Büyüme Hızları (yıllık ortalama bileşik hız, yüzde olarak; fiyatlar İngiliz Sterlini cinsinden)

Yıllar	İhracat		İthalat	
	Cari Fiyatlarla	1880 Fiyatlarıyla	Cari Fiyatlarla	1880 Fiyatlarıyla
1839/41-	5,3	5,3	5,5	6,4
1852/54				
1857/59-	5,0	6,2	4,9	5,2
1871/73				
1879/81-	1,2	2,7	0,6	2,5
1897/99				
1879/80-	0,9	2,8	-0,8	2,0
1887/88-				
1887/88-	2,3	2,2	1,4	2,7
1898/99				
1897/99-	4,3	3,4	6,0	4,3
1905/07				
Yıllık Ticaret Hacmi				
(Cari İngiliz Sterlini, milyon olarak)				
	İhracat		İthalat	
1850/52	8,8		9,5	
1880/82	15,2		15,4	
1910/12	26,9		38,3	

Kaynak: Şevket Pamuk, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, s.127.

Osmanlı dış ticareti 19. yüzyılda, esas olarak temel ürünlerin ihracatı ve mamul malların ithalatına dayanıyordu. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren, tahıl, pirinç ve şeker gibi bazı gıda mallarının ithalatı da önem kazandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ticaretinin büyüme hızı 1780 ile 1830 yılları arasında, %1,5'un altındaydı. Buna karşılık 19. yüzyıl Osmanlı dış ticareti hem cari fiyatlarla hem de 1880 yılı sabit fiyatlarıyla yapılan hesaplara göre ihracat ve ithalatın ortalama yıllık büyüme hızı, 1839-1841'den 1852-1854'e ve 1857-59'dan 1871-73'e kadar olan dönemlerde %5'in üzerinde gerçekleşti. Dış ticaretin büyüme hızının Napolyon Savaşları'ndan sonraki dönemde (1815) ivme kazanmış olması muhtemel gözüküyor. Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ülkeleri arasında 1838'den sonra imzalanan serbest ticaret antlaşmaları da, Osmanlı ekonomisinin dünya pazarına daha fazla yönelmesinde önemli rol oynadılar. Dış ticaretteki genişleme, büyük ölçüde daha sonraki dönemlerde de İmparatorluğun içerisinde kalacak olan Suriye, Anadolu ve Kuzey Yunanistan'ın kıyı bölgelerine dayanmaktaydı. Batı ve Orta Avrupa ile ABD'nin Osmanlı dış ticaretindeki payı, 1870'lerin başlarına kadar yüzde 70'in üzerinde kaldı.¹¹

1877-78 Rusya Savaşı İmparatorluğun önemli bir nüfus ve toprak kaybıyla sonuçlandığı için Osmanlı dış ticaretinde 1898'e kadar bir yükseliş olmadı. 1880'ler ve 1890'larda Osmanlı ticaretinin büyüme hızı belirgin bir biçimde düşüktü. 1913 yılına gelindiğinde, İmparatorluk nispeten açık bir ekonomiye ve oldukça geniş bir dış ticaret sektörüne sahipti. Bir tahmine göre, 1913 yılında ihracat GSMH'in yüzde 14'ünü, ithalat ise yüzde 19'unu aşmıştı.¹²

¹¹ Şevket Pamuk, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s.126-127.

¹² Pamuk, **a.g.e.**, s.127

Tablo: 10 Osmanlı İmparatorluğu'nun İhracatına İlişkin Tahminler, (1840-1912)

Yıl	Yıllık İhracat (milyon sterlin)	Nüfus (milyon)	Kişi başına ihracat (sterlin)
1840-42	2,8	12,8	0,22
1880-82	15,2	20,8	0,76
1910-12	26,9	25,4	1,06

Kaynak: Şevket Pamuk, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, s.79.

Tablo 11: Anadolu'dan Yapılan Yıllık Mal İhracatına İlişkin Tahminler, (1840-1912)

Yıl	Altı büyük ihracat (milyon İngiliz sterlini)	Toplam ihracat (milyon İngiliz sterlini)	Toplam Nüfus (milyon)	Kişi başına ihracat (İngiliz sterlini)
1840-42	2,2	2,4	8,0	0,30
1880-82	9,5	10,0	11,0	0,91
1910-12	12,8	14,0	14,4	0,97

Kaynak: Şevket Pamuk, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, s.80.

6.3. DIŞ BORÇLAR VE DUYUN-U UMUMİYE İDARESİ

Osmanlı'nın son döneminde sermaye kaynaklarının ilginç bir görünümü vardır; hükümet, kamu maliyesini, dış ticareti ve para sunumunu denetleme yetkilerinden bile yoksundur. Kamu gelirlerinin giderleri karşılamaması sonucu ağır koşullarla dış borçlanmaya gidilmektedir. Tarımsal ürün fazlası sanayiye aktarılamazken, sanayi ve hizmet kesimlerini ellerinde bulunduranlar kârlarını yeniden üretimde kullanmamaktadır. Bu olguda o dönemin uluslararası sermayesinin niteliği ve Osmanlı'ya güvensizlik etkili olmuştur, denilebilir. Türdeş olmayan toplumsal ekonomik yapı, bir yandan artık kitle üretimine dayanan yabancı sınaî malların pazarı durumuna gelmiş, diğer yandan da Batı Anadolu tarımıyla tüm hizmet kesimlerini yabancı sermayeye açmıştır. Bu ekonomik ve toplumsal yapı makroekonomi politikalarının ülke içinde oluşturulmasına olanak vermemektedir.¹³

Ülgener, Osmanlı'nın son dönemlerine tekabül eden çözülme devri iktisadını, tüketime ve sarfiyata dayalı iktisat rejimi olarak tanımlar ve Osmanlı'nın borçlanma sürecini şöyle açıklar: Önce istihlake ve masrafa hakkını tanıyan ve arkası sıra irat kaynaklarını onlara yetiştirmeye çalışan bir rejim! Bunun böyle olmasında, devrin karakterine göre, bir gayrı tabilik yoktur; masraflar istenildiği gibi indirilemediği ve indirilmesi de arzu edilmediği için, yapılacak şey elbette iradı zorlayarak masraf hisasına çıkarmaktan ibaretti. Saray ve konak kâhyalarından devlet ve idare amirlerine kadar hepsini irad peşinde koşturan, aralık buldukları her kapıyı zorlamaya sevk eden zaruret işte buradadır. İrada bu kuvvetin nereden geldiği tahmin edilebilir. Mutad istihsal yolları daraldıkça, onların dışında kalan vasıta ve kaynaklara biraz daha yüklenmek; o arada: köylünün mal ve para şeklinde vergi yükünü gittikçe arttırmak; tahsil ve iltizam rejiminin getirdiği diğer istismar imkânlarını sonuna kadar kullanmak; uzak ve kenar vilayetlere, yerine göre zorlu ve uysal yollarla eskisinden fazla külfetler yüklemek; akçe ayarını biraz daha

---

¹³ Kepenek, a.g.e., s.2.

düşürerek suni ve zararlı yollarla irat fazlası aramak. Bütün bu tedbirlerin yetmediği hallerde; borç altına girmek, yahut borç yükünü arttırmak! Sarraflara ve “maldar kişiler”e sık sık el açtıran bu halin tefeciliği ne kadar cazip, kârlı bir kazanç yolu haline getirdiği aşikârdır. Hatta bu şartlar altında, bir nevi “tefeci kapitalizm”den bahsetmek bile hatıra gelir; zaten kapitalizmin Garp memleketlerinde dahi ilk defa tefecilik yoluyla geniş mali kaynaklara kavuştuğu ve oradan aldığı hızla iş hayatına yeni ufuklar açtığı muhakkaktır.¹⁴ İç istikrazlarla başlayan bu dertlere, aynı şartlar altında istikrazların getirdiği yabancı tesir ve müdahaleler katılınca, İmparatorluğu bekleyen akıbetin 19. asırda bir de bu kadar hızlanmasının hikmeti anlaşılmış olur.¹⁵

1853-56 Osmanlı-Rus Savaşı'nda büyük müttefikimiz İngiltere'nin yardımımıza koşmasının bir başka sonucu da, Osmanlı Devleti'nin ilk defa tahvil ihraç ederek dış borç almasıdır. Bütçe açığını kapatmak için dış borç alınması fikri zaten bir süredir gündemdeydi. Sadrazam Ali Paşa'da 1852'de padişaha sormadan Paris ve Londra piyasalarında bir dış borç anlaşması yapmış, fakat Abdülmecit yirmi iki yıllık saltanatında belki de ilk ve son defa kararlılık göstererek “Ben bu devleti selefimden nasıl buldum ise, halefime öylece terk edeceğim.” demiş ve dış borçlanmayı engellemişti. Gerçi Abdülmecit dış borçlanmaya karşı çıkmıştı ama, kendisinin ve saray kadınlarının sefahati de Osmanlı bütçe dengesini bozan sebepler arasındaydı.¹⁶

Devlette mali sıkıntılarının baş gösterdiği bu devirde Abdülmecit Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırdı. Alafrangalık hayranı olan bu padişah atalarının dört yüz yıl oturduğu Topkapı Sarayı'nı modası geçmiş buluyor, yabancı devlet temsilcilerini burada karşılamaktan utanıyordu. Onun için önce Topkapı Sarayı'nın dördüncü avlusuna, Sarayburnu manzarasına en hakim noktaya Muayede Köşkü denen binayı yaptırdı, yabancı ziyaretçileri burada kabul etmeye başladı. Sarayın genel mimari yapısına hiç uymayan, bir zevksizlik abidesi olan Fransız taklidi bu bina Abdülmecit'e Avrupai diye

¹⁴ Ülgener, a.g.e., s.248.

¹⁵ Ülgener, a.g.e., s.250.

¹⁶ Selim Somçağ, **Osmanlı ve Batı**, İstanbul, Bengi Yayınları, 2008, s.211.

pazarlanmıştı. Ardından da Dolmabahçe Sarayı'nın inşasını emretti. Yapımı sekiz yıl süren Dolmabahçe Sarayı Avrupa ülkelerindeki büyük sarayların bir taklididir. Bu sarayın inşası için yapılan masraf beş milyon Osmanlı altınına ulaşmıştı. Bütçe bu masrafla sarılmışken bir de Kırım Savaşı'nın yol açtığı olağanüstü masraflar sökün edince dış borç arayışı başladı. Abdülmecit dış borçlanma kararını vekilleriyle alırken yaptığı konuşmada, "İstikraz olunmamak için çok çalıştım, lakin ahval bizi istikraza mecbur etti" deyip, arkasından da günah çıkarır gibi, " Beşiktaş Sarayı da pek tekellüflü oldu, daha sadece olabilirdi." diyerek borçlanmaya giden yoldaki sorumluluğunu itiraf etmekten kendini alamamıştır.¹⁷

1854 istikrazını 1855 istikrazı takip etti. Bu iki istikrazın çabuk tükenmesinde 1856'ya kadar devam eden Dolmabahçe Sarayı inşaatının da epeyce katkısı oldu. İkinci istikrazdan üç yıl sonra, 1858'de bütçe, yeniden dış borç desteği olmadan yürütülemeyecek hale geldi. Abdülmecit yeni bir borçlanma ayarlaması için Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa'yı Fransa'ya gönderdiğinde sarayın sefahat ve israfı Paris'te bile duyulmuştu. Bu yüzden Fuad Paşa Sadrazam Ali Paşa'ya yazdığı bir arizada Fransız İmparatoru Üçüncü Napolyon'un kendisini saray çevresinin israfı hakkında ciddi bir şekilde uyardığını bildirmek zorunda kaldı. Fuat Paşa istikraz imkânını araştırmak için Paris'e gitmeden önce şehzadelerden biri Paris'e altın bir sofrta takımı ve görülmemiş derecede şatafatlı bir at arabası ısmarlamıştı.¹⁸ Kartopuna benzeyen bir durum meydana gelmişti. Avrupa'dan daha fazla borç sağlandıkça Osmanlı'da harcamalar artıyordu. Hükümet borç vereceklerin peşindeydi. Gelecek yılın aşarını karşılık tutarak borç almak, yerel yönetimi tasarrufa zorlamaktan ve cari harcamalar yapabilmek için aşar üzerinde denetim kurmaktan daha basitti. Veya sürekli artan iç borçları dışa yöneltmek merkezi yönetimdeki savurganlığı ortadan kaldırmaktan daha

---

¹⁷ Somçağ, a.g.e., s.212.

¹⁸ Somçağ, a.g.e., s.213.

kolaydı. Devamlı artan saray borçları iç borçlanmayla ödeniyor ve doyum noktasına gelindiğinde iç borçlar dış borçlara dönüştürülüyordu.¹⁹

1854 istikrazıyla Osmanlı Devleti borç tuzağına düşmüştü. Nitekim ilk borçlanmanın ardından hemen yenileri geldi: 1855, 1858, 1860, 1862, 1863, 1865, 1869, 1870, 1871, 1872, 1874. 1869'dan sonra devlet artık dış borçlanma yapmadan o yılın bütçesini kapatamaz olmuştu. Bu borçlanmaların hepsinde Osmanlı Devleti'nin aynen ilk borçlanmada olduğu gibi fena halde kazıklandığını ve soyulduğunu söylemeye gerek yok. 1854-1875 yılları arasında Osmanlı Devleti toplam 192 milyon Osmanlı altını borçlanmış, ancak Osmanlı hazinesine net olarak giren para 108 milyonun altında kalmıştır. Yani 108 milyonluk peşin para karşılığında 192 milyonluk anapara borç yükü altına girilmiştir. Ödenecek faiz bu hesabın dışındadır. Bu şartlardaki borçların geri ödemesi mümkün değildir. Böyle bir borçlanmanın geri ödemeleri yeni borçlanmaları getirir ve borcun borçla ödenmesi bir süre sonra iflasla sonuçlanır.²⁰

Borçlar arttıkça, onların faizlerinin ödenmesi ve anaparalar çoğalıyor ve hükümet onların tasfiyesi için yeni borçlar almak zorunda kalıyordu. Gelirler azaldığı için bütçe açıkları gittikçe büyüyor ve tam bir kısır döngü yaşanıyordu. Avrupa'nın mali kısıkcısı her geçen gün biraz daha üzerimizde etkisini hissettiriyor, Osmanlı devlet adamları bundan kurtulmak için bir türlü somut adımlar atamıyordu. Avrupalılar sermayeleri karşılığında aldıkları faizler ve komisyonlar yetmiyormuş gibi bir de yeni yeni imtiyazlar istiyorlardı. Böylece, Osmanlı Devleti yabancı sermaye karşısında kölece bir bağımlılık içine düştü. Ne kadar çok kredi alınsa yabancılardan imtiyazları ve kurdukları tesislerde o kadar çok artıyordu. Osmanlı Devleti'nin parasal güçsüzlüğü her geçen gün daha da artıyor, bu durum alacaklıların gözünden kaçmıyordu. 1875 yılına gelindiğinde artık devletin iflası gözle görülür bir hal almıştı. Devletin yıllık geliri 570 milyon lira hesap edilmiş, ancak bunun gerçekte 380

¹⁹ Donalt C Blaisdel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Düyun-u Umumiye"**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1979, s.40.

²⁰ Somçağ, **a.g.e.**, s.215.

milyon olduğu görülmüştür. Osmanlı'nın bu yılki dış borçlanma genel toplamı 53 milyar Frank yani, 237.138.000.000 Osmanlı Lirası'ydı. Buna karşılık gerçekte bu paranın ancak üç milyarlık bölümü alınmıştır. Devletin durumu o yılki üretimde görülen düşüşle (kıtlıkla) daha da kötüleşmiştir. Alınan dış borçta kurtuluşa yetmeyince devlet adamları gelecek beş yıl boyunca faizleri ve anaparaları yarı yarıya ödeyeceklerini bildirip, ödeme için geri kalan paralara %5 faizli tahviller çıkaracaklarını vaat etmişlerdir. Alacaklılara güvence için de genel gümrük vergilerini, tuz, tütün gelirlerini, Mısır, İzmir ve Suriye'den alınan vergiler ile gelir vergisi ve damga vergilerini önermişlerdir. Ancak bunu kabul etmeyen alacaklılar başta Osmanlı Bankası müdürü olmak üzere Sadrazama başvurup üstü kapalı tehditlerde bulunuyorlardı. Ama Osmanlı Devleti yükümlülüklerini yüzde elli azaltmasına rağmen bile taahhütlerini yerine getiremiyordu. Ardından Bosna-Hersek isyanı ve Rusya'yla yapılan savaş, borçları ödenmez hale getirmişti.²¹

Rus taraflısı bilinen ve Mahmudof denilen Mahmut Nedim Paşa'nın 1875 yılında, belli bir süre borç faizlerinin yüzde 50'sinin ödeneceğini açıklaması üzerine, Avrupa'da kıyamet koptu. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti ettiğini unutan Avrupa, borcunu ödemeyen İmparatorluğa Ruslar eliyle bir ders verdi. Ruslar, ancak Yeşilköy önlerinde durduruldular. İngilizlere Kıbrıs adası rüşvet verilerek, Rusların empoze ettiği ağır şartlar biraz hafifletilebildi. Bununla birlikte, borçlar konusunda bütün Avrupa devletleri ortak bir görüşe sahipti. Nitekim 1878 Berlin Kongresi'nde, Türk Başdelegesi Kara Todori Paşa'nın itirazlarına rağmen, devletler, İstanbul'da, Osmanlı maliyesini yönetecek milletlerarası bir mali komisyon kurulmasını kabul ettiler. Devlet bütçesini bu komisyon yapacak ve uygulanmasını denetleyecekti. Bu kararın Babiâli'de yarattığı telaş içinde, ehven-i şer sayılan Düyunu Umumiye sistemi Muharrem Kararnamesi ile 1881'de yürürlüğe kondu. 1879'da yapılan bir İngiliz donanma gösterisi,

²¹ Zafer Oğuz, **Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları, (Düyun-u Umumiye İdaresi)**, Ankara, Gökkuşuğu Kitabevi, 2001, s.36.

İngiliz kudretini takdir edebilen zeki bir sadrazamın iktidara gelmesini sağladığından, işler bir dereceye kadar kolaylaşmıştı.²²

6.3.1. Düyun-u Umumiye İdaresi

Düyun-u Umumiye İdaresi'nde sistemin temel taşı, Düyun-u Umumiye Meclisi'dir. Meclis, alacaklıların temsilcilerinden kuruludur. Bu temsilciler, aslında dışişleri bakanlıklarının yarı-resmi onamasıyla seçildiklerinden ve bakanlıklarla sıkı işbirliği içinde çalıştıklarından, devletin temsilcileridirler, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya gibi ülkeler Meclis'te temsil edilmektedir. Ayrıca Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti delegeleri de Meclis'te yer almaktadır. Düyun-u Umumiye örgütü, Osmanlı Devleti'nin şerefini kurtarmak için, devletin bir dairesi sayılmıştır. Aslında tamamen bağımsızdır ve Batı devletlerinin ortak çıkarlarını temsil etmektedir.²³

Devlet gelirlerinin büyük kısmına el koyan bu idare, Osmanlı Hükümetinin ricası üzerine, bazı vergileri de onun adına tahsil etmektedir. Ayrıca Avrupa'dan 1881'den sonra yapılan istikrazlara karşılık gösterilen yeni devlet gelirlerinin toplanıp alacaklılara ulaştırılmasını sağlamaktadır. Düyun-u Umumiye, Avrupalı yatırımcılar açısından sağlam bir garanti teşkil etmiştir.²⁴

Düyun-u Umumiye, yalnız devlet borçlarına karşılık gösterilen gelirleri toplayıp dağıtmakla yetinen bir kurum değildir. Tuz gibi bazı kaynakları kendi işletmektedir. İdareye tahsis edilen tütün gelirini, kurdurduğu başka bir şirket aracılığıyla sağlamaktadır. Ayrıca, yabancı sermayenin riziko yüklenmeden İmparatorluğa gelmesini gerçekleştiren bir garanti kurumudur. Meclis üyelerinin hemen hepsi, demiryolu şirketlerinin ve öteki yabancı sermaye kuruluşlarının yönetim kurullarında yer almışlar ve şirketlerin isteklerini devlete karşı başarıyla savunmuşlardır. Düyun-u Umumiye, kendine ayrılan gelirlerde, rızası olmadıkça bir değişiklik yapılmasını daima engellemiştir.

²² Avcioğlu, a.g.e., s.62.

²³ Avcioğlu, a.g.e., s.62.

²⁴ Avcioğlu, a.g.e., s.62.

Devlet, bu gelirleri ne arttırabilmekte, ne de azaltabilmektedir. Böylece, devletin mali politikası, Düyun-u Umumiye'ye bağımlı kılınmıştır. Mesela 1905'te devlet, Anadolu illerindeki aşar tahsil usullerini ıslah etmek istemiştir. Aşarın, beş yıllık ortalama üzerinden, nakden ve hükümet memurları eliyle toplanması düşünülmekteydi. Bu gerekli ve Düyun-u Umumiye gelirine dokunmadığı için, hükümetin yetkisi içinde sayılabilecek ufak bir reform teşebbüsüydü. Fakat Meclis, itirazda bulundu ve reform teşebbüsünü engelledi. Yabancı şirketlerin ve kendisinin Osmanlı Devleti ile olan anlaşmazlıklarında Düyun-u Umumiye, sık sık siyasi tehditlere başvurarak hemen daima galip gelmesini bilmiştir.²⁵

Osmanlı borçlarının yıllık ödemelerini karşılayabilmek için düzenli bütçe kaynaklarından bazıları Düyun-u Umumiye idaresine bırakıldı. Anlaşma uyarınca, tuz, tütün tekeli, pul, damga resmi, alkollü içkiler, balık vergisi, Bulgaristan emareti vergisi, tömbeki resmi, ticaret antlaşmalarından sağlanan gelirler, gümrük vergisi, Edirne, Bursa ve Samsun'dan alınan ipek öşürü, Doğu Rumeli, Karadağ, Sırbistan ve Kıbrıs vergileri bırakılmıştı. Düyun-u Umumiye kendisine bırakılan bu gelirleri kendi kurduğu bir vergi sistemi ve yönetim yapısı ile toplamaya başlamıştı. Böylece bu idare devletin en verimli kaynaklarını yabancı alacaklılar hesabına denetimi altına almakla, devletin mali bağımsızlığına son vermiş oluyordu. Maliye nezareti yanında ikinci bir maliye nezareti durumuna gelen bu kurum "Devlet içinde devlet gibi" hareket etmeye başlamıştı. Osmanlı devlet kurumlarının sahip olduğu kamu hukuku yetkilerinin hepsine sahip olmuş ve Osmanlı denetimine girmemişti.²⁶

Osmanlı dış borçları ülkenin kaynaklarını yabancılara aktarmanın bir aracı niteliği taşımış, alınan borçlar üretimde kullanılmamıştır. Daha çok hükümetin cari giderlerinde kullanılan dış borçlar, bir yandan birikimli olarak artmış, diğer yandan da kamu gelirlerinin önemli bir kısmına yabancılardan doğrudan el koymasına yol açmıştır.²⁷

---

²⁵ Avcioğlu, a.g.e., s.63.

²⁶ Oğuz, a.g.e., s.50.

²⁷ Kepenek, a.g.e., s.3.

Tanzimat dönemi devlet adamlarının uyguladığı bilinçsiz ekonomi politikalarının bedelini İmparatorluk çok ağır bir biçimde ödemiştir. İsrafa varan harcamalar, her geçen gün artan dış ticaret açıkları, paranın değerindeki sürekli değişimler İmparatorluğu mali bir çıkmaza sürüklemiştir. Çıkış yolu olarak borçlanmayı seçen İmparatorluk siyasi ve ekonomik bağımsızlığını yabancı devletlerin eline teslim etmiştir.

SONUÇ

18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında önce İngiltere’de başlayarak tüm Avrupa ülkelerine yayılan ve özünde merkantilist düşüncenin ihracata yönelik tarımcı felsefesini barındıran sanayi devrimi ile Batı, seri üretime geçerek, ticaret hacmini dolayısıyla da sermaye birikimini arttırmıştı. İç pazar ihtiyaçlarını karşılayan ve daha fazla kâr sağlamak isteyen Batılı devletler, yeni pazar ve hammadde kaynakları arayışına giriştiler. Henüz sanayileşmemiş ekonomisi ve bakir topraklarıyla Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı devletler için eşi bulunmaz bir alan idi.

Osmanlı İmparatorluğu Batı’da yaşanan sanayi devrimine hemen adapte olamadı. Öncelikle zihniyet dönüşümünü gerçekleştiremedi. Tam da bu noktada, özel mülkiyet anlayışının gelişmeyişi, kapıkulu anlayışının bir uzantısı olarak işçiliğin aşağı bir statü olarak algılanmasını, ağalık ve efendilik sisteminin devam etmesini ve yenilikleri tetikleyecek bir sermayedarlar sınıfının oluşmayışi sanayileşmeyi geciktiren faktörler olarak sıralayabiliriz. Bunların yanı sıra, savaşlar ve hastalıklar nedeniyle nüfusun azalması, mal ve hizmet talebinin olmayışı, yeterli sermaye ve nitelikli işgücünün bulunmayışi, ulaşım imkânlarının yetersizliği gibi etmenler de Osmanlı’nın sanayiye adaptasyon sürecini geciktirmiştir.

Sanayi devriminin Avrupa’da hummalı bir şekilde yayılması karşısında bocalayan ve ekonomik olarak çöküntüye sürüklenen Osmanlı ekonomisi 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile bir darbe daha almıştır. Osmanlı topraklarını istila edebilmek için bahane arayan İngilizlere beklediği fırsatı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı vermiştir. 1838 Ticaret Antlaşması’yla Osmanlı gümrükler üzerindeki denetim hakkını kaybederek açık pazar haline gelmiş, uzun vadede ise, Antlaşma Osmanlı’nın bağımsız dış ticaret politikası izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırmıştır.

Ekonomisi delik deşik olan ve savaşlarda sürekli yenilgiler alan Osmanlı bu kötü gidişatı engelleyecek çözüm yolları aramaktaydı. İmdadına, Mustafa Reşid Paşa’nın önderlik ettiği küçük bir kadronun hazırladığı Tanzimat Fermanı yetişti. Ferman, aslında yüzyıllardır rakibi olan Avrupa

devletlerine Osmanlı'nın hoş görünme arzusunun bir ürünüdür. 1839 yılında Ferman'ın okunmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir dönem başlamıştır. Tanzimat dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, idari, mali, hukuki alanda pek çok düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeleri, idari yapının merkezileştirilmesi, hukuk ve eğitimin kısmen de olsa dinin etkisinden uzaklaştırılması ve toplumun Batılılaştırılması olmak üzere belli başlı üç başlık altında toplayabiliriz. Ancak, yapılan düzenlemelerden istenen verim alınamamıştır. Pek çok alanda tekrar eski uygulamalara dönmüştür. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte sarayın karşısında yeni bir güç olarak ortaya çıkan Tanzimat Bürokrasisi devletin ihtiyaçları konusunda doğru teşhislerde bulunamamış ve eski ile yeniyi aynı potada eritme çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Üstelik bu durum, toplumda kaosa neden olmuştur. Bununla birlikte, gerek gayrimüslimlere tanınan imtiyazların Müslüman halkça hoş karşılanmaması, gerek ayanların ve büyük toprak sahiplerinin ellerindeki siyasi ve ekonomik gücü kaybetmek istememeleri, gerekse reformların uygulanması sırasında yapılan yanlışlıklar nedeniyle İmparatorluğun her alanında çeşitli sınıflar arasında çatışmalar baş göstermiştir.

Tanzimatçılar Batı'daki endüstriyel atılıma ayak uydurabilmek için manifaktürel üretime geçilmesi zorunluluğunun farkındaydılar. Ancak, ülkede el zanaatlerinin yaygınlığı, sermaye ve nitelikli işgücünün yokluğu vb. sebepler nedeniyle bir takım güçlüklerle karşılaştılar. 18. yüzyılın başlarında, provizyonizm, gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleri üzerinde filizlenen ve Osmanlı ekonomisinin geleneksel üretim usulleri olan dokumacılık, ipekçilik, halıcılık, dericilik, ağaç işlemeciliği, çinicilik, bakır ve demircilik, terzilik, kuyumculuk gibi zanaatleri ile Osmanlı, üretilen mamulleri ihraç etme potansiyeline sahipti. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, ticaret antlaşmalarıyla istilaya uğrayan Osmanlı'da başta dokumacılık olmak üzere üretimin gerilemeye başladığını görüyoruz. Tanzimat dönemi sanayisine göz atacak olursak, bu dönemde yöneticiler tarafından çeşitli fabrikaların kurulduğunu ya da mevcut fabrikaların modernize edildiğini söyleyebiliriz. Ancak, Tanzimatçılar sanayileşme programlarının gerçekleştirilmesinde büyük ölçüde yabancı yardımına bel bağlamışlardı. Avrupa'dan ithal edilen makine ve teçhizatlarla,

yine bunları kullanmak üzere Avrupa'dan getirilen nitelikli işgücü ile üretim yapılmaya çalışılıyordu. Üstelik bu işgücüne ödenen yüksek ücretler, hammadde fiyatlarının yükselmesi gibi nedenlerle bu dönemde kurulan ve mevcut olan fabrikaların birçoğu zarar etmiş ve bunlardan beklenen randıman alınamamıştır. Avrupalı devletlere verilen imtiyazlar yerli sanayinin gelişmesine imkân vermemiş ve hazinenin durumu da sürekli verilen açıkları karşılamaya imkân vermeyince bu fabrikaların çoğu kapanmış ve sanayileşme süreci sekteye uğramıştır.

Tanzimat döneminde büyük ümitlerle başlayan sanayileşme atımlarının başarısızlığa uğraması ve ithal mallarına talebin artması Osmanlı'yı mali bir çıkmaza sokmuştur. Osmanlı yönetimi paranın değerini düşürmekte bulmuştur çareyi. Bir süre sonra kağıt para çıkmıştır tedavüle. Para konusunda genel bir reform yapılmak istendiyse de, başarılı olunamamış ve Osmanlı önce Galata bankerlerine, sonra da Avrupa'ya el açmak zorunda kalmıştır.

Bununla birlikte, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'yla dış ticaret hacmi büyük ölçüde genişlemiştir. Tarımda makineleşmeye geçemeyen Osmanlı'da yerli mamullerin yerini maliyetleri düşük olan yabancı mamul mallar almaya başlamış ve bu da ithalat artışını ve zamanla dış ticaret ve bütçe açıklarını beraberinde getirmiştir. Mali sıkıntıların baş gösterdiği Tanzimat döneminde, dış ticaret ve bütçe açıkları büyürken, bunu sübvansedecek üretim artışı sağlanamamıştır. Özellikle yönetici sınıf tarafından, Batı'nın yaşam tarzının örnek alınmasıyla, gündelik ve lükse kaçan harcamalar her geçen gün artmıştır. Uzun süre borç almamak için direnen İmparatorluk, Kırım Savaşı'nın yarattığı masraflar nedeniyle istikraza başvurmak zorunda kalmıştır. Ancak 1854 yılındaki ilk borçlanmayı pek çok yeni istikraz takip etmiştir. Borç sarmalına düşen Osmanlı, bir süre sonra borç faizlerinin ancak yüzde ellisini ödeyebileceğini açıklayınca, Avrupalılarca, Osmanlı maliyesini denetleyecek milletlerarası bir komisyon kurulması hususu gündeme gelmiştir. 1881 yılında yürürlüğe konulan Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Devlet

içinde devlet gibi hareket eden bu idare, devlet gelirlerinin büyük kısmına el koyarak, alacaklılara ulaştırma misyonunu yüklenmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu, ticaret antlaşmaları ile başarısız sanayileşme girişimlerinin bedelini çok ağır bir şekilde ödemiştir. Bu bağlamda, altı yüz yıllık geçmişe sahip koskoca İmparatorluk torunlarına ekonomik bağımsızlığını yitirmiş, her alanda Batı'nın kuklası haline gelmiş küçük bir toprak yığını miras bırakmıştır.

KAYNAKÇA

ABADAN, Yavuz, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2.baskı, 2006.

AKŞİN, Sina, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2. baskı, 2006.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968.

AYDIN, Mehmet, "Tanzimat'la Aranan Hüviyet", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

BAİLEY, Frank Edgar," Palmerston ve Osmanlı Reformu", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2. baskı, 2006.

BLAISDEL, Donalt C, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Düyun-u Umumiye"**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1979.

BASKICI, Mehmet Murat, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2005.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

BİLGİN, Vedat, **Türkiye'de Değişimin Dinamikleri Köylülükten Çıkış Yolları**, Ankara, Binyıl Yayınevi, 3.baskı, 2010.

CEZAR, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: 18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.

ÇADIRCI, Musa,"Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2. baskı, 2006.

- ÇAVDAR, Tefik, **Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)**, Ankara, İmge Kitabevi, 1992.
- EKİNCİ, Mehmet Fatih, **Türkiye’nin Mali İntiharı**, Ankara, Barış Platin Yayınevi, 2008.
- ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- GENÇ, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005.
- GÜNGÖR, Erol, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1976.
- GÜRAN, Tefik “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İNALCIK, Halil ,”Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2. baskı, 2006.
- KAZGAN, Gülten, **Tanzimat’tan 19. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1. baskı,1999.
- KEPENEK, Yakup, **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi**, Ankara, Teori Yayınları, 2. baskı, 1986.
- KIRAY, Emine, **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- KUMKALE, Tahir Tamer, **Atatürk’ün Ekonomi Mucizesi**, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2007.
- KUNT, Metin v.d., **Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti,1600-1908**, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002.
- KÜÇÜK, Cevdet ,” Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2. baskı, 2006.
- MANTRAN, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 2: 19. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, çev.: Server Tanilli, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.

MARDİN, Şerif, “ Tanzimat Fermanı'nın Manası Yeni Bir İzah Denemesi”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2. baskı, 2006.

NOVİÇEV, A.D , “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları”, çev.: Durhan Hıdırali, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2. baskı, 2006.

OĞUZ, Zafer, **Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları, Düyun-u Umumiye İdaresi**, Ankara, Gökkuşuğu Kitabevi, 2001.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu” **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınları, 2. baskı, 2006.

ÖNSOY, Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

ÖZAKINCI, Cengiz, **Türkiye'nin Siyasî İntiharı Yeni-Osmanlı Tuzağı**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2007.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2005.

PAMUK, Şevket, **100 soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1. baskı, 1988.

SARC, Ömer Celal, “Tanzimat ve Sanayimiz”, **Tanzimat 1**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999.

SARI, Tanju, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikalarının Oluşum Ve Gelişimi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, 2006.

SOFUOĞLU, Ebubekir, **Osmanlı Devleti'nde Islahatlar ve Birinci Meşrutiyet**, İstanbul, Bayrak Yayınları, 2004.

SOMÇAĞ, Selim, **Osmanlı ve Batı**, İstanbul, Bengi Yayınları, 2008.

- ŞENER, Abdülatif ,” Osmanlı Vergi Reformları”,**Tanzimat’ın 150 Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- TABAKOĞLU, Ahmet, **Toplu Makaleler 1 İktisat Tarihi**, İstanbul, C Kitabevi, 2005.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- TURAN, Muzaffer, “Tanzimat’ın Dış Etkenleri”, **Tanzimat’ın 150 Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, **Milli Kültür, Modernleşme ve İslam**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- UZUN, Ahmet, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)**, Eren Yayıncılık, 1. baskı, 2002.
- ÜLGENER, Sabri F., **İktisadi Düşüncenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası-Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi**, İstanbul, Derin Yayınları, 2006.
- YENAL, Oktay, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, İstanbul, Homer Yayınları, 1. baskı, 2003.
- YERASİMOS, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, İstanbul, Belge Yayınları,1980.
- YETİŞ, Kazım, “Tanzimat Tavırlarının Tasnifi”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 26. dizi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

ÖZET

GÖÇ, Ebru; Tanzimat Dönemi Ve Sanayileşme; Yüksek Lisans Tezi,
Ankara 2010.

Batı'daki üretim yapısının Osmanlı'da mevcut geleneksel üretim usullerine üstünlüğünün anlaşıldığı Tanzimat Dönemi'nde devlet eliyle birçok fabrika kurulmuş ve bu arada özel teşebbüsünde teşviki için bir takım çalışmalar yapılmıştır. Ancak çalışmamızda da detaylı bir şekilde incelendiği üzere ekonomik yetersizlikler, kırsal kesimin direnişi, nüfusun azlığı, nitelikli eleman eksikliği gibi faktörler nedeniyle bu fabrikalar çok uzun ömürlü olamamıştır.

Tanzimat Dönemi'nde ıslahat yapılacak alanların doğru tespit edilememesi, biçimsel yeniliklere önem verilmesi ve bu şekilde mali kaynakların yanlış kullanımı ile sanayileşme çabaları sonucu fabrikaların çoğunun zarar ederek kapanması İmparatorluğun bütçesini bir hayli sarsmıştı. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile başlayan ithalat artışı, üretim gerilemesi ve dış ticaret açıklarına Tanzimat Dönemi'nde yeniliklere ilişkin israfa varan harcamalar da eklenince bütçe açıkları had safhaya ulaşmış ve Osmanlıyı borç batağına sürüklemiştir.

ANAHTAR KELİMELER:

1. Sanayi Devrimi
2. Tanzimat Fermanı
3. Tanzimat Dönemi ve Sanayileşme
4. Dış Borçlar ve Düyun-u Umumiye İdaresi

ABSTRACT

GÖÇ, Ebru; Tanzimat Period and Industrialization; Master Thesis, Ankara 2010.

In Tanzimat Period that is understood Western production structure's superiority to Ottoman traditional production structure, a lot of factory was builded and some works was made for private enterprises by state. But, as can be examined broadly in our work, these factories didn't live to a great age beacuse of factors like economical duties, resistance of countryside, minority of population, deficiency of classified element etc.

It agitated Ottoman Empire's budget that closing of factories beacuse of not to be determined lands for improvements, to be care about only formal improvements and to be use of financial resourses in Tanzimat Period. Budget deficit reaches at critical stages and Ottoman Empire is get into a huge debt after importing increase with Balta Limanı Commercia Treaty (1838), production recession, trade decifit and expences at prodigality for improvments in Tanzimat Period.

KEY WORDS:

1. Industrial Revolutions
2. Tanzimat Edict
3. Tanzimat Period and Industrialization
4. External Debts and Duyun-u Umumiye Corporation